

LUNDS
UNIVERSITET

Danske skrivebøger gennem 300 år

Niels-Erik Larsen
BBH K02

Lunds Universitet
Kandidatuppsats i bokhistoria
Avdelningen för bokhistoria
Institutionen för kulturvetenskaper
Handledare: Henrik Horstbøll
Examinator: Kristina Lundblad

2017-06-02

Indhold

Indledning	1
Hensigten med undersøgelsen	2
Tidligere forskning om skrivebøger	3
Teoretisk og metodisk grundlag for undersøgelsen.....	4
Det empiriske grundlag for undersøgelsen.....	8
Beskrivelse af udvalgte skrivebøger.....	9
Konklusioner. Den danske skrivebogs udvikling indtil 1880.....	30
Appendiks: Danske skrivebøger i Det kongelige Bibliotek, København.....	34
Litteratur	39
Behandlede skrivebøger	39
Sekundærlitteratur	40
Internetressourcer	41
Resumé	42
English Summary	43
Plancher	44

Indledning

Så længe der er nogen der har kunnet skrive, er der også nogen der har lært at skrive. Bogkulturen har i Danmark været i omkring tusinde år, men hvorledes man har tilegnet sig sine skrivefærdigheder, er for langt den største del af denne periode ukendt. Man må tænke sig at man ved skriveindlæringen i håndskriftperioden ikke har benyttet sig af det dyre pergament, men har anvendt vokstavler som kunne bruges igen og igen. Til andre tider har man anvendt kridt på en tavle. Selvfølgelig har man i latinskolerne lært at skrive hvilket også var tilfældet i de købstadsskoler som oplærte i praktiske færdigheder for købmands- og håndværkersønner.¹ Derimod er det kendt at den bredere alfabetiseringsproces først og fremmest og i mange tilfælde udelukkende drejede sig om at lære at læse trykte bogstaver således at børnene var i stand til at lære deres katekismus. Men så tidligt som i 1500-tallet og 1600-tallet er der ud-sagn om at i hvert fald nogle børn – også på landet – som noget særligt lærte at skrive.² Medens de ældste ABC'er fra bogtrykkets første århundreder er overleveret i yderst sparsomt omfang, kendes undervisningsmaterialer i skrivning for almenheden slet ikke.³ Hvad der måtte have eksisteret, er slidt op i brug og derefter kastet bort. Ganske vist er der i sparsomt omfang overleveret skrivehæfter (ikke at forveksle med stilehæfter), men hvad der er benyttet af undervisningsmateriale kendes ikke. I Forordningen om skolerne på landet af 1739 anføres ganske vist at der skal tilbydes undervisning i skrivning og regning mod betaling, men skrive- og regnebøger omtales ikke. Det eneste der er fornødent til disse to fag er ”tvende store sorte Tavler til Informationen, samt tvende Blek-Horne, og tvende stærke Linealer, til de Børns Brug, som lære at skrive”.⁴ Først senere i 1700-tallet får vi nogle udgivelser der henvender sig

¹ Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen, *Da læreren holdt skole. Tiden før 1780* (Dansk skolehistorie bd. 1). Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2013, s. 147-149, 158; Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, København: Det kongelige Bibliotek, Museum Tusulanums Forlag 2001, især kap. 7 ”Læse- og skriveundervisning i købstæderne”.

² Appel & Fink-Jensen 2013, s. 95, 109, 111, 120-121, 123, 128-130; Appel 2001, især. kap. 8 ”Læse og skriveundervisning på landet.”

³ (Små) Katekismer, der i til en vis grad har haft samme funktion som en ABC, er bevaret i noget større grad, jf. Appel 2001, s. 165-172, 187.

⁴ Charlotte Appel, ”Bøger i 1700-tallets nordjyske landsbyskoler”, i: *Fund og Forskning* 51 (2012), s. 238; Appel & Fink-Jensen 2013, s. 195.

til et mere alment publikum og som også indeholder anvisninger på hvorledes skriveundervisningen pædagogisk skal gribes an; efter 1800 bliver skriveundervisningen en vigtig del landboreformernes moderniseringskampagne over for bondestanden. Lærere som kunne dokumentere at de havde givet skriveundervisning til bondedrenge og bondepiger kunne få en præmie fra Landhusholdningsselskabet. Præmieringen ophørte 1808, hvilket må tages som tegn på at skriveundervisningen var blevet obligatorisk, hvilket den blev helt ved skoleloven af 1814.⁵ Der er dog tegn på at der ikke investeredes så mange kræfter i skriveundervisning som i læseundervisningen hvor der udkom et ”væld af læsebøger”. Det var i tidens seminarieundervisning da også almindeligt, at de kommende lærere i seminarietiden skabte sig en forskriftsamling, som de kunne bruge i deres skriveundervisning når de fik ansættelse.⁶ Man klarede sig således langt hen uden trykt undervisningsmateriale. Der var således et marked for trykte skrivebøger eller skriveforlæg, der efterhånden også vinder indpas. En inventaroptegnelse fra en sjællandsk landsbyskole fra 1836 nævner tilstedeværelsen af 100 skrivetabeller.⁷ Det er sådanne og lignende udgivelser som dem der her formentlig er tale om, der vil blive analyseret i denne opgave.

Hensigten med undersøgelsen

En af årsagerne til at vælge skrivebøger som undersøgelsesobjekt er at de udgør en teknisk udfordring. Bøgerne skal i den almindelige trykte tekst søge at integrere håndskriften der ikke findes i det normale typeforråd som et trykkeri har til sin rådighed. Gennem tiderne er forsøgt forskellige løsninger, men først i det seneste århundrede har man fundet en tilfredsstillende løsning – der også er økonomisk overkommelig.

Det er hensigten med denne opgave at undersøge de bevarede skrivebøgers materielle fremtræden og disses udvikling gennem tiden, fx hvad angår format (fol., 4°, 8° osv.), illustrationsteknik (træsnit, kobberstik, litografi), metasprog (tysk eller dansk), skriften der skal indøves (såkaldt ”gotisk” eller ”dansk” skrift over for mere moderne skriftformer), sidelayout, ornamentering m.m. Specielt vil det være interessant at analysere skrivebøgernes form i rela-

⁵ Ingrid Marcussen, ”Læreruddannelsens første tid 1791 til ca. 1830”, i: Erik Nørr & Vagn Skovgaard-Petersen (eds.), *- for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2005, s. 48.

⁶ Ingrid Marcussen, *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*. Odense: Odense Universitetsforlag 1995, s. 189.

⁷ Christian Larsen, Erik Nørr & Pernille Sonne, *Da skolen tog form. 1780-1850* (Dansk skolehistorie bd. 2), Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2013, s. 174.

tion til deres respektive målgrupper. Her er der stor spredning fra de såkaldte skrivemesterbøger som er ambitiøse udgivelser der henvender sig til personer som skal arbejde professionelt med skrivning (nærmest kalligrafi) til senere udgivelser henvendt til grundskolens elever. Hvor det er muligt, kan der også siges noget om forfatterne til disse skrifter. Det skal understreges at de undersøgte bøger er udvalgt efter om de omhandler tilegnelsen af skrivprocessens teknik og form, ikke efter om de tilsigter indlæring i korrekt retstavning eller skriftlig fremstilling.

Tidligere forskning om skrivebøger

De ældste danske skrivebøger er såkaldte skrivemesterbøger (af tysk *Schreibmeisterbücher*). I begyndelsen af 1500-tallet steg aktiviteterne inden for handel, finansvæsen og diplomati, og der opstod ”ein rapides Anwachsen der Bürokratie”, muliggjort af den voksende papirproduktion. I dette og det følgende århundrede udvikledes forskellige nationale skriftarter ligesom der eksisterede forskellige fagspecifikke skrifttraditioner. Dette skabte et øget behov for professionelle skrivere der beherskede det store spektrum af skrifter som fandtes, samt for lærere som kunne undervise i dem og i de praktiske forhold ved skrivningen, fx den rette siddestilling eller hvorledes man fremstiller sit blæk. Disse skrivemestre, der fortrinsvis underviste på de såkaldte tyske skoler (i modsætning til latinskolerne), var afhængige af kompetente gravører for at få deres værker trykt, i nogle tilfælde virkede de selv som gravører.⁸

Den nederlandske boghistoriker A.R.A. Croisset van Uchelen angiver at den første trykte skrivemesterbog blev udgivet i Italien i 1522. Allerede i 1519 havde dog tyskeren Johann Neudörfer udgivet fire forskriftsblade i træsnit med reproduktion af forskellige skrifter, dog regnes Sebastian Frangks *Schreibe Kunst* fra 1525 for den ældste bevarede tyske skrivemesterbog og samtidig altså en af de ældste overheadet.⁹ Den næstældste tyske skrivekunst, som dannede forbillede for mange følgende, fulgte kort tid derefter, nemlig Johann Neudörfer, *Eine gute Ordnung, Annweysung einer gemeinen Handschrift* (Nürnberg 1538). Samtidig bredte udgivelsen af trykte skrivemesterbøger sig til Nederlandene, Spanien, Frankrig og England. Skrivemestertraditionen ophører omkring 1800.¹⁰ Som der senere vil blive redegjort for,

⁸ Ovenstående på grundlag af Croisset van Uchelen, A.R.A., ”Schreibmeisterbücher”, i: Severin Carsten, Stephan Füssel & Günter Pflug (eds.), *Lexikon des Gesamten Buchwesens. LGB²*, zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Bd. VI. Stuttgart: Anton Hiersemann 2003, s. 601-604.

⁹ Doede, Werner, *Bibliographie deutscher Schreibmeisterbücher von Neudörffer bis 1800*. Hamburg: Dr. Ernst Hauswedel & Co. 1958, s. 5.

¹⁰ Croisset van Uchelen 2003, s. 602-603.

er de danske skrivemesterbøger tysksprogede og skrevet af tyskere, men de indgår tydeligvis i en dansk sammenhæng og behandles derfor her.

Hvad man skal betragte som skrivemesterbøger er åbent for diskussion, i hvert fald er jeg ikke stødt på en egentlig definition. Hvis man vil indskrænke begrebet til udgivelser der giver en eksplicit vejledning i hvorledes de enkelte bogstaver bygges op og hvorledes man skal håndtere skrivematerialet, vil adskillige af værkerne i en bibliografi som Werner Doedes over tyske skrivemesterbøger indtil år 1800 falde uden for, da der i flere tilfælde kun er tale om forbilledark (*Musterbüchlein*) uden egentlig skriveinstruktion. Det er derfor anbefalelsesværdigt ikke at indskrænke begrebet for snævert. Skrivemesterbøgerne har i eftertiden ikke fået det bedste ry, da dyrkelsen af så mange skriftarter som muligt og den kalligrafiske kunstfærdighed især i versaler og initialer blev et mål i sig selv der gik ud over læseligheden, samtidig med at bøgerne negligerede det behov for den standardisering af retskrivningen, som i disse århundreder var påtrængende.¹¹ På dette punkt er de senere udgivelser mere nøgterne, fx Terkel Kleves nedenfor beskrevne værk fra 1786, der blot vil hjælpe eleverne til at erhverve en tydelig skriverhånd. Skrivemesterbøgerne er et fænomen der hører renæssancen og barokken til, men som forsvinder ved klassicismens indtog og i takt med at den almene undervisning vinder frem; dette forhold kunne også indgå i en definition af genren.

Skrivemesterbøgerne er behandlet i en omfattende boghistorisk forskningslitteratur, men når vi kommer til de øvrige skrivekunster eller skrivebøger fra 1700-tallet eller senere, har man ikke beskæftiget sig med dem, i hvert fald ikke ud fra et analytisk bibliografisk synspunkt. De omtaler af skrivebøgerne som kan findes i litteraturen, berører alene de pædagogiske aspekter af skriveundervisningen. Med hensyn til disse skrivebøger rammer nærværende undersøgelse altså en forskningsmæssig lakune.

Teoretisk og metodisk grundlag for undersøgelsen

Boghistorie er et omfattende emne med vidt forskellige tilgange til emnet. For at fremme overskueligheden og samtidig fremholde boghistorien som et fuldgyldigt fagområde i lighed med andre akademiske discipliner har man opstillet forskellige teoretiske modeller. Den mest kendte er uden tvivl den som Robert Darnton har fremlagt i sin artikel "What is the History of Books?"¹² Darnton beskriver boghistoriens emneområde som et *communications circuit* hvor

¹¹ Doede 1958, s. 6-8, 13.

¹² Robert Darnton, "What is the History of Books?", i: *Daedalus* 111:3 (1982), 65-83.

analysen gennemløber momenterne *author – publisher – printer – shipper – bookseller – reader*. Ideelt set burde en boghistorisk undersøgelse gennemløbe hele cyklen, men materialegrundlaget, fx manglende overlevering eller for megen, eller strategiske overvejelser kan tvinge boghistorikeren til kun at behandle et enkelt eller få af dem. ”Models have a way of freezing human beings out of history”, skriver Darnton, og hans hensigt er derfor ”[t]o put some flesh and blood” i sin model.¹³ Hans kommunikationskredsløb må derfor betegnes som en socialhistorisk tilgang til boghistorien, af hvilken grund han er blevet kritiseret for at tage for lidt hensyn til bogen som artefakt.¹⁴ Det er rigtigt at Darnton fokuserer meget på personer, men i beskrivelsen af sit moment *printer* vedgår han at det meste arbejde her er gennemført inden for den analytiske bibliografi der traditionelt tager sit udgangspunkt i bogens fysiske fremtræden. I sit tilbageblik 24 år senere, ”What is the History of Books? Revisited”, taler han også anerkendende om den drejning mod ”a sociology of texts” som bibliografien har taget i arbejder af D.F. McKenzie og andre.¹⁵

I mit eget arbejde vil jeg lægge hovedvægten på den analytiske bibliografi og kan derfor situere mine undersøgelser inden for momentet *printer*. Det er dog væsentligt at fastholde at Darnton opfatter sin model som et billede på ”the interrelated stages in the life cycle of one edition.”¹⁶ Dette kan der naturligvis ikke være tale om i nærværende opgave der undersøger ’skrivebogens’ udvikling gennem tiderne. På dette punkt er der mere overensstemmelse at hente i Adams og Barkers alternative model der ligesom D.F. McKenzies analyser går ud fra en teksts transformationer fra udgave til udgave, men dog stadig med den samme tekst som udgangspunkt.¹⁷ Jeg vil dog mene at visse aspekter af bibliografisk analyse med hensyntagen til en genre også vil være mulig.

Også andre af Darntons momenter vil være relevante i denne sammenhæng. Dette gælder især ’forfatteren’; fx er det karakteristisk for visse skrivebøger at det netop er oplysnings-tidens præster der har stor interesse for almuens skolegang og derfor udgiver skrivebøger til opfyldelse af behovet. Dette skal naturligvis undersøges. Eksemplet viser også at ’læseren’,

¹³ Darnton 1982, s. 69.

¹⁴ Fx af Thomas R. Adams & Nicolas Barker i: “A New Model for the Study of the Book”, i: Nicolas Barker (ed.), *A Potencie of Life. Books in Society*. London: British Library 1993, s. 5-43: “the weakness of Darnton’s scheme is that it deals with people, rather than the book.” (s. 12)

¹⁵ Robert Darnton, “What is the History of Books? Revisited”, i: *Modern Intellectual History* 4:3 (2007), s. 506.

¹⁶ Darnton (2007), s. 504.

¹⁷ Adams & Barker 1993.

eller i skrivebøgernes tilfælde den der skal lære at skrive, kan karakteriseres ud fra social status, uddannelse, alder og skolegang. Her det naturligt at fokusere på personer – og det gør Adams og Barker faktisk også. 'Forlæggeren' kunne også være en faktor af interesse, hvor det er muligt vil dette blive kommenteret

Darntons og andres modeller er ikke bundet til nogen bestemt metode. Som tidligere anført vil hovedvægten her blive lagt på den analytiske bibliografi. I et foredrag hvori han opregner de forskellige grene af bibliografien, beskriver Fredson Bowers den analytiske bibliografi som "the technical investigation of the printing of specific books, or of general printing practice, based exclusively on the physical evidence of the books themselves."¹⁸ Med andre ord: ud fra en minutiøs beskrivelse af konkrete bøger vil bibliografen danne sig en formodning om hvorledes arbejdet i officinet er blevet organiseret. Nu har D.F. McKenzie med udgangspunkt i et par helt enestående rigt overleverede trykkeriarkiver rejst tvivl om de resultater som tidligere bibliografer er nået frem til med denne metode, men hans tilgang lader sig i de færreste tilfælde gentage.¹⁹ Vi må med en parafrasering af en nederlandsk talemåde ro med de årer vi har, altså tage udgangspunkt i beskrivelsen af konkrete bøger.

Det er på den begrænsede plads ikke muligt at beskrive de enkelte bibliografiske træk udførligt. Jeg vil derfor henvide til den relevante faglitteratur, især Philip Gaskells "A New Introduction to Bibliography" som også danner udgangspunkt for den følgende opstilling.²⁰ Det er dog ikke alle facetter af bogtrykket som lader sig behandle i opgavens kontekst, ligesom beskrivelsen af de enkelte bøger ikke nødvendigvis vil følge bibliografiens stærkt formaliserede fremstillingsform, fx ved kollationsformler.

- *Skrifttype*. Det drejer sig her om betegnelsen for den skrifttype som brødteksten er skrevet i. Variationen består mellem en gotisk type, hovedsagelig fraktur, og en antikva type, med kursiv brugt som fremhævelsesmiddel.²¹ Specifikke skriftdesign såsom en skelnen mellem fx Garamond, Baskerville osv. behandles ikke. Beslægtet med denne distinktion er også variationen i de håndskrifter som en given skrivebog vil indlære. De vigtigste er den såkaldte "gotiske" skrift i modsætning til nyere former for skrift som den såkaldte (latinske

¹⁸ Fredson Bowers, "Bibliography, Pure Bibliography and Literary Studies", i: David Finkelstein & Alistair McCleary (eds.), *The Book History Reader*. Second Edition, London, New York: Routledge 2006, s. 28.

¹⁹ D.F. McKenzie, "Printers of the Mind: Some Notes on Bibliographical Theories and Printing-House Practices", i: *Studies in Bibliography* 22 (1969), s. 1-75.

²⁰ Philip Gaskell, *A New Introduction to Bibliography*. Oxford: Oxford University Press 1972, (korrigeret reprint New Castle, Delaware: Oak Knoll Press 2012).

²¹ Gaskell 1972, s. 16-30, 78-117.

skrift (skråskrift).²² I dansk sammenhæng gælder fraktur og (ny)gotisk håndskrift som traditionelle skrifter, antikva og latinsk skrift som mere moderne.

- *Papir*. Mere specifikke træk som papirformat, vandmærker, kvalitet (tykkelse) vil kun blive omtalt kun lejlighedsvist.²³ Forskellen mellem håndgjort og maskinfremstillet papir vil dog i overgangsperioden mellem de to fremstillingsprocedurer blive angivet.
- *Ark- og lægstruktur, arksignaturer, kolumnetitler, paginering og kustoder*.²⁴ Det vil så vidt muligt blive beskrevet hvorledes arket er foldet og hvorledes bladene er samlet i læg. Dette kan ofte ikke undersøges uden at skade bogen, derfor vil arksignaturer, hvor disse findes, for det meste blive brugt som udgangspunkt for bestemmelsen ligesom forløbet af vandlinjerne (*chain-lines*) kan være retningsgivende. Dette gælder dog kun for håndtrykte bøger, ved maskinfremstillede bøger anvendes andre normer for papirstørrelser, udskydning og falsning, som det ofte ikke er muligt at fastslå ud fra den færdige bog.²⁵
- *Indbinding*. Det er ikke hensigten at beskæftige sig med indbindingens ydre fremtræden da det i de fleste tilfælde vil dreje sig om biblioteksindbindinger der ikke har nogen særlig relation til genren skrivebøger som sådan. Bemærkelsesværdige tilfælde vil dog blive omtalt. Hvor det er muligt uden at skade bogen vil den måde hvorpå bogen er sammenhæftet, blive beskrevet (jf. ovenfor om ark- og lægstruktur). Et særtilfælde udgør de plancheværker hvor det ikke har været hensigten at de skulle benyttes som indbundne værker, men at blive anvendt som løsblade.
- *Illustrationer og anden udsmykning*.²⁶ Bøger kan illustreres på forskellige tekniske måder såsom træsnit, kobberstik, litografi osv., men teknikkerne er forskellige i henseende til den måde illustrationen inkorporeres i bogen, enten som separate blade eller trykt sammen med den typografiske del af bogen. Ved skrivebøger, hvor illustrationerne hovedsageligt giver eksempler på de håndskrifter som skal indøves, er det fundamentalt ikke anderledes end ved billedlige illustrationer, da det i håndtryksperioden ikke vil være økonomisk overkommeligt at udvikle typografiske typer som kan illustrere det skrevne. Først langt senere udvikledes teknikker som gjorde det lettere at kombinere tekst og billede.

²² I opgaven bruges ved siden af betegnelsen ”gotisk” også synonymerne ”dansk” og ”tysk” uden at der dermed tages hensyn til de forskelle der udviklede sig mellem dansk og tysk nygotisk skrift, jf. Erik Kroman, *Skriftens Historie i Danmark fra Reformationen til Nutiden*. Andet Oplag, Viborg: Dansk Historisk Fællesforening 1964, s. 62-63.

²³ Gaskell 1972, s. 57-77.

²⁴ Gaskell 1972, s. 51-53.

²⁵ Gaskell 1972, s. 258-261, 328.

²⁶ Gaskell 1972, s. 154-159, 266-273.

- *Andet.* Hvor det er muligt gives kortfattede oplysninger om skrivebøgernes ophavsmænd, værkernes pris etc. Et vigtigt aspekt, men vanskeligt at systematisere, er det som G.

Thomas Tanselle kalder det æstetiske studium af bogen, altså bogens design og den virkning som dette tilsigtet eller utilsigtet vil have på læseren.²⁷ Selv om æstetikken som ved skrivemestrenes udformning af prydinginitialer snarere er et emne for kunsthistorien, vil der dog blive givet almene karakteristikker hvor det er relevant.

Det empiriske grundlag for undersøgelsen

Det kongelige Bibliotek, København (herefter KB) har fra 1579 til nu katalogiseret omkring 300 danske skrivebøger.²⁸ Desværre vil det overskride opgavens omfang betydeligt hvis hele dette tidsrum skulle behandles. Jeg har derfor valgt at begrænse emnet til de første trehundrede år fra 1579 til 1880. Dette indebærer ganske vist at det ikke vil være muligt at beskrive alle de tekniske og designmæssige udviklinger som har fundet sted i det sidste godt hundrede år. Opgaven er ikke en kvantitativ undersøgelse, så det er derfor ønskværdigt at behandle de udvalgte bøger i nogen udførlighed. Fra 1579 til og med 1879 er katalogiseret 68 daterede udgivelser. Ved udvælgelsen har jeg ikke benyttet nogen mekanisk udvælgelsesmetode, mange af udgivelserne, især i 1800-tallets anden halvdel, er plancheværker der ikke adskiller sig meget fra hinanden, og en udvælgelse på tilfældigt grundlag kunne derfor givet et énsidigt billede. Jeg har derfor valgt i stedet at koncentrere beskrivelsen om værker som jeg har udvalgt som repræsentative og som kunne illustrere udviklingen af skrivebøgerne i den undersøgte periode.

Det er ikke alle bøger i kataloget under de behandlede katalogsignaturer der tilsigter direkte indøvelse i skrivekunst. Det gælder desværre den eneste udgivelse fra 1600-tallet, sognepræsten Christen Christensen Ferrings *Skriffuerkonft / Eller En liden Tractat om den Edele oc Hederlige Skriufferkonstis Høye berømmelse oc Roeß*, Kiøbenhaffn 1627, der er hvad jeg vil betegne som en populærvidenskabelig fremstilling af skrivningens historie og brug, især i bibelsk sammenhæng. Af de 68 udgivelser har jeg valgt at beskrive elleve, således at udvalget viser overgangene fra den ene teknik til den anden såsom formatskifte fra folio til mindre størrelser, ændringen af typevalget fra fraktur til antikva osv. Fokus vil blive lagt på den ældre del

²⁷ G. Thomas Tanselle, *Bibliographical Analysis. A Historical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press 2009, s. 81-88.

²⁸ Undersøgt er Ældre danske samling opstillingssignaturerne 17, -325 t.o.m. 17 -331): "Skrivekunst i Almindelighed. Forskrifter" for bøger t.o.m. 1959 og decimalklassificeringen DK5 65.34 for bøger efter 1960 til nu. Se opgavens appendiks: "Danske skrivebøger i Det kongelige Bibliotek, København".

af bogsamlingen, men det er tilstræbt også at inddrage et repræsentativt udvalg af senere udgivelser. Beskrivelsen af de enkelte værker vil så vidt muligt beskæftige sig med temaerne som er angivet i foregående afsnit, men følger ikke noget fastlagt mønster. For ikke at overbebyrde teksten med fodnoter gives henvisninger til kildeteksterne i teksten, henvisninger til forskningslitteraturen i fodnoter.

Beskrivelse af udvalgte skrivebøger

Nicolaus Eschenburgk, Ein seer schön vnd recht wol geordnet Fundament Buch beides von geschoben vnd gelegtt Currenten: Sampt mit Cantzley vnd Fracturgeschriffen vnd derselben rechten Fundamenten Zerstreuwung vnd anhenckung der buchstaben auß rechtem grund zusammen gebracht [...]. [u.s.], 1579 (benyttet eksemplar KB: 17, -327 4°)²⁹

Lybækkeren Nicolaus Eschenburgks *Fundament Buch* er den ældste skrivekunst i Det kongelige Biblioteks danske samling og en såkaldt *Schreibmeisterbuch*. Bogen indeholder ingen oplysninger om bogtrykker og udgivelsessted, men titelbladet er dateret 1579 og Eschenburgk afslutter sin indledning, der er en hyldest til den ædle skrivekunst og til den danske konge Frederik den Anden, med datoangivelsen ”Geben in Eure Kön. Mayest. Stadt Odensehe / den 6. Januarij Anno 1579”. Der findes ikke megen tilgængelig viden om Nicolaus Eschenburgk, men at han var skrivekunstlærer fremgår af at han omtaler ”meine Discipulen / die mir in diese Kunst zu institueren vertreuwet sind” (fol. 2 verso). Werner Doedes *Bibliographie deutscher Schreibmeisterbücher von Neudörffer bis 1800* anfører en udgivelse med nøjagtig samme titel hvor Eschenburgk i den typografiske del betegner sig som ”Von Leubeck, Dyser zeit Schreiber vnd Rechenmaister zu Steyn am Rhein”, dateret ”7. Juny Anno ect. Ihm 71t Jar”, altså 1571.³⁰ Et andet eksemplar, som Doede betegner som ”wohl spätere Aufl.” bærer betegnelsen ”Getruckt zu Straßburg bey Peter Hug”. Desværre anfører W. Doede ikke om Eschenburgk også i denne udgave betegner sig som værende virksom i Steyn am Rhein. Eschenburgk har også på tysk udgivet en *Arithmetica logistica* (Frankfurt 1571).³¹ Han var altså som mange af

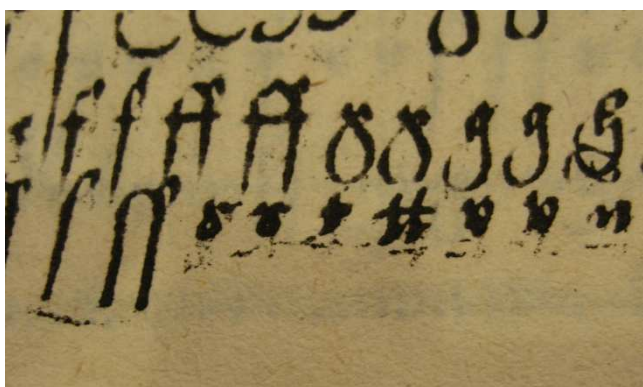
²⁹ Udgaven fra 1571 er ikke beskrevet i Doede 1958. Katalogiseringen i KB's elektroniske katalog www.rex.dk er temmelig fejlbehæftet. *Bibliotheca Danica* angiver fejlagtigt at der ikke er anført trykkeår på titelbladet, så at kun forordet er dateret. Dette er en fejl som er overtaget flere steder i forskningslitteraturen.

³⁰ Doede 1958, Nr. 23 (s. 49).

³¹ H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*. Bind 2, København: H. Aschehoug & Co. Dansk Forlag 1925, s. 468.

skrivemestrene både skrive- og matematiklærer ligesom den nedenfor behandlede Johann Christoph Oehlers, men haft en mere omflakkende tilværelse (Steyn am Rhein ligger i det nuværende Schweiz).

Fundament Buch består af 22 upaginerede blade hvoraf et er uden tryk. Den ovenfor omtalte dedikation er typografisk (dedikationen både på recto og verso-side), Titelbladet er udformet som en trekant med spidsen nedad og i tre skriftstørrelser med anvendelse af pryddinitial. Denne og i hvert fald den største skriftstørrelse er i træsnit (jeg bygger min

Figur 1. Eschenburgk 1579. På billedet ses aftryk af træpladens rande. Eget foto.

antagelse på at bogstaverne griber ind over hinanden på en måde som ikke ville være mulig i typografisk sats (bortset fra ligaturerne). Resten, selve forskriftsbladene, er udført i træsnit udelukkende på recto-siderne (eksempel planche 1). At det drejer sig om træsnit, ses af at man som det er normalt ved kobberstik, ikke kan se aftrykket af selve kobberpladen. Derimod ses adskillige steder at træblokkens kanter har afsat mærker hvor de utilsigtet har taget imod trykssvæerte (se fig. 1). Desuden er de skårne bogstaver ret grove. Sidernes format er $20,2 \times \pm 31$ cm.³² Bladene, der er trykt på papir af ringe kvalitet uden vandmærker, er stærkt beskårne således at beskæringen lige akkurat ikke rammer dedikationens øverste linje (fol. 2).

Selve bogens opbygning er enestående ved at forskriftsbladene ikke, som det er tilfældet

Figur 2. Læggene i Eschenburgk 1579. Eget foto.

ved de fleste senere plancheværker, er trykt som enkeltblade, men ved at såvel den typografiske del som træsnittene er inkorporeret i bogen som i hvert fald fire læg (se fig. 2). Om forskriftsbladene kan man forestille sig at kun side 1 og side 3 af et folioark er blevet forsynet med træsnit, medens side 2

³² Her, og i det følgende angives sidemålene som højde \times bredde.

og 4 er blanke.³³ Det er endvidere højst sandsynligt at der er trykt to forskrifter oven over hinanden og at folioarket er skåret igennem på tværs før arket er samlet i læggene. Ved gennemskæringen er tværformatet opstået. Det oprindelige papirark har da haft et format på ca. 63 × 41 cm. Det eneste der taler mod denne opfattelse er at vandlinjerne (*chain-lines*) på siderne forløber horisontalt, men skulle linjerne forløbe vertikalt som normalt ved folianter ville arket være ca. 63 cm på den korte side, hvilket ville være højst usædvanligt.³⁴ Eschenburgs *Fundament Buch* er derfor teknisk set en bog i folio, men ved overskæringen af arkene er størrelsen reduceret så at Det kongelige Bibliotek har opstillet bogen som var den i kvartformat. Det er højst sandsynligt at det er denne overskæring af arkene som har medført den uheldige og meget kraftige beskæring af den typografiske dedikation.³⁵

Den typografiske del af Eschenburgs bog er trykt i fraktur, sat i en kompres sats uden meget "hvidt". På baggrund af oplysningerne i W. Doedes bibliografi kan vi gå ud fra at de samme trykplader til skiftende tider og steder har været forsynet med reviderede typografiske ledsagetekster, et fænomen som vi også vil se i den næste Schreibemeisterbuch af Johann Christoph Oehlers. Forskrifterne indeholder "alle gebrauchliche Schrifften" (et eksempel på planche 1). Der er nogle eksempler på skreven fraktur og et enkelt med latinsk skrift, men hovedparten af skriftprøverne udgøres af humanist- eller cancelliskrifter i forskellige varianter som "geschoben" (med højrehældning), "liegend" (stejl eller med venstrehældning) og "gewelbt" (med bredere buer). Det er påfaldende at den senere så hyppige "tyske" eller "gotiske" skrift er fraværende blandt skriftprøverne.

³³ Sidetallene refererer til figuren i Gaskell 1972, s. 46.

³⁴ Spørgsmålet om reningen af vandlinjerne diskuteres indgående i G. Thomas Tanselle, "The Concept of Format", i: *Studies in Bibliography* 53 (2000), 67-115, jf. "Books with turned chainlines were not uncommon in the sixteenth and seventeenth centuries" (s. 87). Se også Gaskell 1972, s. 63-65, 84.

³⁵ Doede 1958, s. 59 beskriver formatet som "Quer-8°", hvilket synes uforståeligt.

Bogen er indbundet i et ældre helskindsbind forsynet med forgyldte rammer og med et rombeformet ornament som midtfelt (på både for- og bagperm). Det er bemærkelsesværdigt at udsmykningen på grund af tværformatet er fordoblet. (se figur 3)

Figur 3. Forpermen af Eschenburgk 1579. KB. Eget foto.

Johann Christoph Oehlers, Die offene Schreib=Schule, in welcher die Edle u. höchstnützbahre Schreib=Kunst Mittelst verschiedener so Deütsch= als Dähnisch= Lateinisch= Französisch= Hollandisch= u. Italiänischer Schrifften, curieuser Fracturen und Zugwercken, der Jugend und allen Liebhabern der Feder treülichst angewisen und gelehret wird. [Flensburg] 1718/[1724] (benyttede eksemplarer: KB: Addimenta Nr. 792 4°; 17, -327 4°; S.B. 4280 4°)

Det kongelige Bibliotek besidder tre eksemplarer af *Die offene Schreib=Schule*. Da eksemplaret Addimenta Nr. 792 4° er det mest komplette, vil jeg tage udgangspunkt i det. Grunden til at dette eksemplar er katalogiseret som håndskrift, skyldes at der på indklæbede blade og bag på flere af bladene findes håndskriftlige tilføjelser og tegninger. Da tilføjelserne i en 1700-tals tysk skrift ikke vedrører skrivning som sådan ud over at de beskriver fremstillingen af blæk i forskellige farver, og tegningerne fortrinsvis udgøres af nogle ret barnlige fremstillinger af militærpersoner og byprospekter, vil de ikke blive behandlet her.

Die offene Schreib=Schule er ligesom Eschenburgks en *Schreibmeisterbuch*, bestående af 18 kobberstukne blade i formatet 25,0 × 38,0 cm, nummereret fra 1-18, nummereringen på fol. 18 er dog tilføjet i hånden. Fol. 1 er titelbladet indeholdende den ovenfor anførte titel i forskellige skriftarter i halvcirkulært arrangement indfattet af mindre billedmotiver og figurer, de sidste udført i snørkelværk. Fol. 2 indeholder en dedikation til kong Frederik IV af Danmark, også den i forskellige skriftformer flankeret af billedlige fremstillinger af monumenter med heraldiske motiver. Endelig er fol. 3 en fremstilling af kong Frederik til hest udført i

snørkelværk, men bortset fra kartouchen, hvor en flyvende engel angiver hvem den portrætterede er, er bladet uden tekst. Disse tre blade er udaterede, men signerede af Oehlers. Også fol. 9, dateret 1718, indeholder en dedikation, denne gang til Peter Biszhoff og Jasper Jaspers, ”Hochverdienten Bürgermeistern der königl: Dännem: Stadt Flensburg”.

Efter de nævnte tre første blade er indsat en typografisk del bestående af et læg i kvartformat, bestående af otte upaginerede sider, men med arksignaturerne): (,): (2,): (3 på siderne 1, 3, 5. På side 8 findes en arksignatur med omvendte parenteser med tre stjerner imellem og omgivet af røskener. Side 1 indeholder foroven en bred udsmykket bort og teksten ”Hoch= und vielgeehrter Leser!” (side [1-2]), de resterende 6 sider indeholder seks hyldestdigte til Oehlers forfattet af personer fra Flensburg eller denne del af Slesvig.

Skrifttavlerne indeholder prøver på tekster i forskellige former af ”gotisk” og latinsk skrift på forskellige sprog, alle sammen indfattet i tegnede ornamentter og snørkelværk. Det er karakteristisk at forskrifterne på tysk og dansk³⁶ indlærer gotisk håndskrift, medens bladene med italiensk, fransk, nederlandsk og latin benytter latinsk håndskrift. Bogen afsluttes med et dobbeltblad (fol. 18) med prydinginitialer i fraktur. Medens Oehlers har signeret de fleste blade med navn og titel og i mange tilfælde også stedsangivelsen Flensburg, er fol. 18 det eneste der viser gravørens navn: ”H. Westphalen sculps[it] Ham[burgi]. Da dette blad er helt anderledes i stil end de øvrige, kan det ikke uden videre antages at det er samme gravør som også har ansvaret for de øvrige stik. Selve forskrifterne udgør kunstfærdige blade med teksterne indrammet af rammer, ornamentter og meget snørkelværk (eksempel planche 2).

Bogen er indbundet, men på en speciel måde. Hvert blad er falsat på midten, bag på falsningen er påklistret en ligeledes falsat papirstrimmel, der er hæftet til bindet på en måde som det ikke er muligt at se. Når man læser bogen, kan de enkelte blade foldes ud så de ligger helt plant. Ingen del af plancherne forbliver derfor skjult i falsningen. Oehlers har i den typografiske del givet anvisninger på hvorledes bogbinderen skulle bære sig ad:

Bericht an den Buchbinder: Dieses Buch / sampt der Vorrede / soll jeder halber Bogen besonders gefaltzet / auf den Rücken angeklebet / und als die Land=Charten eingebunden / das *Portrait* aber oben und unten eingeschlagen / und auf die Seite angeklebet werden / daß es bey Oeffnung des Buches recht auffgericht stehet. (s. [8])

Systemet virker fortræffeligt. Værket fremstår derfor i lukket tilstand som en ”normal” bog hvor højden er større end bredden.

³⁶ Iflg. Kroman 1964, s. 52 har den ”danske” skrift hos Oehlers ”ikke noget særlig dansk Præg.”

Eksemplaret KB 17, -327 4° er som eksemplaret Addimenta Nr. 792 4°, dog mangler fol. 3 med rytterbilledet af Frederik IV. Eksemplaret er kraftigere beskåret end de først beskrevne (21,7 × 35,0 cm), men uden at det er gået ud over noget af trykket. Indbindingsprincippet er som i det foregående.

Eksemplaret S.B. 4280 4° (oprindeligt overført fra Universitetsbibliotekets 1. afd.) er endnu kraftigere beskåret end de øvrige: 20,1 × 31,2 cm. Desuden mangler den typografiske del. Beskæringen har bevirket at de fleste folienumre er skåret bort. Rækkefølgen er dog den samme som i de forudgående eksemplarer. En nærmere undersøgelse viser imidlertid at titelbladet *Die offene Schreib=Schule, in welcher die Edle u. höchstnützbahre Schreib=Kunst* (fol. 1) er blevet revideret. I de to først beskrevne eksemplarer var der foroven angivelsen Anno 1718 samt en fremstilling af Flensborgs byvåben: to (slesvigske) løver der stikker frem fra en borglignende bygning med et nældeblad på siden. I S.B. 4280 er dette motiv erstattet af Hamborgs byvåben: et skjold med en borg eller bymur bag hvilken der ses tre tårne. Dette skjold, der er forsynet med hjelm, holdes af to løver (se fig. 4 og 5).³⁷ Samtidig er dateringen til 1718 forsvundet. En anden ændring er at der under Oehlers' selv fremstilling som "Buchhalter, bestallten Schreib= und Rechne=Meister zu St: Nicolai in Flensburg" er tilføjet "anjeto verordneten Ober=Meister zu St: Jacobi in Hamburg". Ellers er fol. 1 identisk i alle de tre eksemplarer af *Die offene Schreib=Schule*, der er anvendt samme kobberplade til alle tryk. Tilføjelsen af den nye undertitel var i teknisk henseende uproblematisk, men en direkte ændring som ved byvåbnene var vanskelig om end ikke umulig. Man kunne banke kobberpladen op fra undersiden og glatte stedet med en skraber og en polerstikke førend man kunne korrigere graveringen.³⁸

Disse ændringer gør at vi må vende os mod Johann Christoph Oehlers (død 1735) der ligesom Eschenburgk var fra Lübeck og som denne både skrive- og regnemester.³⁹ De institutioner som han nævner på titelbladene er i modsætning til latinskolerne såkaldte "tyske" skoler hvor hovedformålet var at indlære færdigheder i at læse, skrive og regne. Efter skrivekunsten har han udgivet et lille værk inden for sin virksomhed som regnemester, nemlig *Das jetzt-*

³⁷ De to byers byvåben er afbildet og beskrevet på de.wikipedia.org "Flensburg" og "Hamburg", konsulteret 26. jan 2017.

³⁸ Anthony Griffiths, *Prints and Printmaking. An Introduction to the History and Techniques*. Second Edition. London: The British Museum 1996, s. 38.

³⁹ Om Oehlers se Hans Schröder, *Lexikon der hamburgischen Schriftsteller bis zur Gegenwart*. Bd. 5. Hamburg: In Commission bei W. Mauke's Söhnen 1870, s. 575; Th. Thode, "Der Rechenmeister der St. Nicolai-Schule / Regnelæreren fra St. Nikolaj-skolen", i: *Slesvigland* 15:1 (1994), s. 12-19.

*lebende Flensburg, Oder erster Arithmetischer Versuch Wie die Namen Ihro anjetzt Glorwürdigst-regierenden Königl. Majestät zu Dännemarck [...] Durch die Arithmetiam Mercatoriam also vorgestellet werden können, Daß alle und jede Auffgaben in Zahlen gerechnet, einen beliebten Namen zum Facit bringen [...], Hamburg 1721.*⁴⁰ I dette noget bizarre værk betegner han sig som ”*designirten* Ober=Meister der Schulen zu St. Jacobi in Hamburg”, dvs. han er udpeget, men har endnu ikke tiltrådt stillingen. På titelbladet fra S.B. 4280 er betegnelsen derimod ”*anjetzo verordneten* Ober=Meister”, dvs. han har nu tiltrådt sin stilling. Sammenholdt med hans regnebog vil det sige at titelbladet fra S.B. 4280 først kan være fra 1721 eller senere. S.B. 4280 må derfor betegnes som 2. udgave af Oehlers værk; om dette også har indeholdt en typografisk del og at denne kun tilfældigt mangler i det københavnske eksemplar, kan ikke afgøres alene på grundlag af de undersøgte eksemplarer. I Werner Doedes *Bibliographie deutscher Schreibmeisterbücher von Neudörffer bis 1800* beskrives på grundlag af et eksemplar fra *Kunstbibliothek der ehemaligen Staatlichen Museen Berlin*, indeholdende en firebladet typografisk del med forord og *Lobgedichte*, dateret ”Hamburg 27. Tag des Herbst-Monats / Anno Chri 1724” hvor forfatteren også skriver at der er ”*bey dieser abermahligen Ausfertigung ... einiges hinzugefügt.*”⁴¹ Ved at være dateret adskiller denne typografiske del sig fra den typografiske del i de to først omtalte københavnske eksemplarer. Denne nye typografiske del har jeg ikke selv set, men også på grundlag af Doedes beskrivelse må det antages at eksemplaret S.B. 4280 med det ændrede titelblad repræsenterer 2. udgave af værket, genudgivet efter Oehlers overflytning til Hamburg, blot uden den typografiske del. Som bevist ovenfor kan den reviderede udgave af det kobberstukne titelblad tidligst være fra 1721, der er dog intet i vejen for at det først er fra 1724 som den nye typografiske del.

⁴⁰ Se digitalisat fra Sächsische Landesbibliothek- Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/df/79788/1/>.

⁴¹ Doede 1958, Nr. 133 (s. 88), citaterne efter denne.

Figur 4. Oehlers 1718. Titelbladet med Flensborgs byvåben. KB, eget foto.

Figur 5. Oehlers 1724. Titelbladet med Hamburgs byvåben og uden datering. KB. Eget foto

Figur 6. Oehlers 1724. Titelbladet med den senere indsatte linje. KB. Eget foto.

M.G.H., *Skreven Dansk A.B.C. i smaae og store Bogstaver, samt de smaae Bogstavers fornemste Grund=Træk og Sammenhæng i Skrift.* [...], København: Trykt hos Andreas Hartvig Godiche 1761. (Benyttet eksemplar KB: 17, -327 4°)

Skreven Dansk A.B.C. er en mindre udgivelse beregnet på voksenundervisning i form af selvstudium, ”Dem til Nytte, som ikke have lært at skrive, og fattes Tiid eller Evne til at lade sig underviise deri” (titelbladet). Professor og rektor Jens Worm (1716-1790) anfører at forfatteren er Peder Buch, hvis triste skæbne han beskriver: ”Tiente længe som Tiener og ved Pennen

i Kiøbenhavn. Faldt i Sinds Svaghed og døde i Pesthuset. Studerede paa Skrivekonstens Forbedring, og udgav som en Prøve dette Skrift.”⁴² Hvad der skjuler sig bag initialerne M.G.H. forbliver i det uvisse.

Bogen er trykt i kvartformat (beskåret sidestørrelse 18,6 × 15,8 cm); den indeholder 8 bogtrykte sider (side 2 er dog blank), og desuden har den tre kobbertrykte blade. Selve bogtrykket har dermed kunnet trykkes på ét ark. Mellem side 4 og versosiden af det første kobbertryk ses hæftetråden tydeligt. Selve den bogtrykte del af bogen udgøres således af ét læg. Ekskl. de kobbertrykte sider er siderne 4 til 8 pagineret, hvilket vil sige at titelbladet – noget usædvanligt for bøger, men måske ikke for mindre pjecer – må betragtes som side 1. Den første tekstside, som er side 3, er ikke pagineret, men foroven forsynet med et træsnit (3,5 × 10,2 cm) med blomstermotiver og i midten en cirkel med teksten ”SIC SURGUNT LILIA PRATIS” ’således skyder engens liljer op’. Inde i cirklen er der en fremstilling af solen som kaster sine stråler over en plante som samtidig vandes fra himlen (det sidste ikke helt tydeligt). Givetvis på grund af det ringe omfang er trykket ikke forsynet med traditionelle arksignaturer, men side [3] nederst er mærket med angivelsen ”)(2”. Dette er sandsynligvis en form for arksignatur, da arksignaturer jo ofte har signaturen A2, B2 osv. på det andet blad svarende til side 3. Da første blad er titelbladet, er det ikke muligt at anbringe arksignatur dér.⁴³

Skreven Dansk A.B.C. er forsynet med “trende i Kaabber stukne Tabeller” (titelbladet) der er klæbet på de typografiske sider. I de kobberstukne tabeller er anført det håndskrevne bogstavmateriale der ved sin placering i opslaget kommer til at stå på den modsatte side af de bogtrykte tabeller med den trykte frakturskrift. De kobberstukne tabeller indgår ikke i pagineringen, men på de tre tabeller er angivet den side de skal modsvare i opslaget. Ved denne placering opnår forfatteren sit pædagogiske mål, nemlig at sammenligne det håndskrevne med det trykte, det er nemlig forudsætningen at bogens benyttede er i stand til at læse trykt skrift. Det er jo et faktum at læsefærdigheden indtil op i 1800-tallet var mere udbredt end skrivefærdigheden.

⁴² Jens Worm, *Forsøg til et Lexicon over danske, norske og islandske lærde Mænd* [...], Første Deel, Helsingør: Trykt i det Kongelig alene privilegerede Bogtrykkerie 1771, s. 188; ligeså Ehrencron-Müller, Bind 2, 1925, s. 139.

⁴³ Tilfældigvis indeholder den ovenfor omtalte regnebog af J.C. Oehlers, *Das jetzt-lebende Flensburg* (1721) en lignende signatur, nemlig: ”)(2”. Også her på side [3]. De efterfølgende ark er karakteriseret med det sædvanlige A, B og C. Betegnelsen med parentestegnene bruges her til arket med parateksterne: titelblad og ”Vorrede” der er trykt til sidst, medens hovedteksten begynder på ark A. Om arksignaturer, se Gaskell 1972, s. 51-52.

Hele bogen er trykt i fraktur, ligesom håndskriften der skal indlæres, er den såkaldte “gotiske” eller “danske” skrift. Forfatteren er dog ikke ganske sikker på at den kobberstukne håndskrift er helt vellykket: “Hvad ellers i Tabellerne maatte forekomme, som i Stikningen ikke var vel nok troffen, ombedes de brugende at undskylde, allerhelst da det ey kand være dem til nogen betydelig Hinder” (s. 8). Overskrifterne i kobberstikkene, som skal gengive den trykte frakturskrift, forekommer meget primitive. Der anvendes kustoder.

Titelbladet er den typisk barokke, overlæssede stil med udførlig beskrivelse af indholdet, mere end her er gengivet, med linjer i forskellig skriftstørrelse, samt censorens *Imprimatur* og bogtrykkerens adresse. Selve bogens brødtekst, der benytter flere skriftstørrelser, er ikke unødigt sammentrængt og behagelig at læse.

Terkel Kleve, *De første Grunde for Dannende Konster og Haandarbeider i Danske og Latinske Forskrifter Ungdommen til almindelig Nytte*, København 1785. (Benyttet eksemplar KB: 17, -327 2°)

Terkel Kleve (1743-1797) var oprindelig ansat ved artilleriet, men havde samtidig med sin militære løbebane forsøgt sig med det såkaldte crayon-stik, en blanding af stik- og ætsteknik der kan efterligne en kridttegning. Eftertiden har dog ikke høje tanker om hans kunstneriske evner der karakteriseres som præget af ”Dilettantens Forsigtighed”.⁴⁴ I 1779 tog han afsked fra artilleriet og opgav efterhånden sin kunstneriske virksomhed. Kleve fik i 1784 et tyveårigt kongeligt privilegium på at udgive forskrifter til undervisningen hvad der en tid forhindrede udgivelsen af lignende værker.⁴⁵ Kleve var forinden blevet titulær professor ved Kunstakademiet, men ernærede sig til sin død som tegnelærer ved Artilleriskolen og senere som gravør ved Speciesbanken.⁴⁶ Han har altså graveret pengesedler.

Værket består af 19 kobberstukne blade. Det har oprindelig været leveret i løse ark, det undersøgte eksemplar er indbundet, men det kan ikke uden skade for bogen undersøges hvorledes bindet er opbygget. De enkelte blade måler 26,2 cm × 38 cm. De anvendte trykplader er

⁴⁴ Jørgen Styhr, *Dansk Grafik 1500-1800*, København: Forening for Boghaandværk 1943, 211, 224, 244-245; citat s. 244. Et eksempel på Kleves grafiske arbejder er gengivet på s. 274.

⁴⁵ Marcussen 1995, s. 189-191.

⁴⁶ Erik Zahle, ”Terkel Kleve”, i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., København: Gyldendal 1933-44 (hentet fra <http://denstoredanske.dk> 26. nov. 2016; Torben Holck Colding, ”Terkel Kleve”, i: *Weilbach: Dansk kunstnerleksikon*, 4. udg., Bd. 4. København: Rosinante 1996. (Konsulteret på www.kulturarv.dk/kid/ den 28. nov. 2016); Ehrencron-Müller 1927, Bind 4, s. 424-425.

dimensioneret med en højde på 20,5-21 cm, bredde 23,5-27cm. Der er således brede marginer hvilket understreger værkets fornemme præg. Bibliotekets eksemplar, som kunne tænkes at være et dedikationseksemplar, er formentlig luksusudgaven på svært velinpapir. Kleve skriver nemlig i en fodnote ”Ifølge Hans Majestæts allernaadigste Villie, er Bladet nedsat fra 6 til en taaleligere Priis 4 Skilling-dansk, hvorfor det overalt sælges paa ordinair Papir, men forlænges Tryk liig Engelske, kan dette Hæfte ej leveres ringere end for 8 s Dsk.” (fol. 3) Værket er udført med stor omhu og akkuratesse, og især tilegnelsen til kongen, privilegiecitaten og fortalen (fol. 2-4) er udført i en meget smuk latinsk skrift så helheden bærer et tiltalende klassicistisk udtryk. Instruktionerne vedr. teknisk tegning (se nedenfor) er derimod skrevet med dansk skrift, hvilket må ses som en hensyntagen til denne del af målgruppen, bestående af håndværkere og teknikere. Der er forskriftsblade til indøvning af såvel latinsk skrift som dansk skrift og som det omtales nedenfor er der indsat punkterede linjer hvorefter arkene kunne klippes i mindre stykker til brug i undervisningen (se planche 3). Fol. 19 er blankt, men med påklistede kobberstukne flapper foroven og forneden som kan foldes ud således at de er tilgængelige samtidig med at man læser de tegnetekniske instruktioner.

Kleve lader til at have haft gode forbindelser til højeste sted. Det fremgår af tilegnelsen til kongen at værket er opstået ”Ifølge Deres Majestæts allerhøjeste Befaling” og at der inden udgivelsen har været indsendt ”allernaadigst bifaldte Prøver” (fol. 2). Kleve citerer i sit værk et uddrag af det kongelige *privilegium exclusivum* fra den 7. april 1784:

”Til Skole=Brug i de Kongelige Danske=Stater er det Professor Kleve og Arvinger allernaadigst bevilget, alene at lade stikke og forhandle ovenmeldte Forskrivter i 20 Aar, i hvilken Tiid alle andre inden og udenlandske trykte Forskrivter i Kongens Riger og Lande, under en Straf af 100 Rdlr = Exemplaret, forbydes, herfra undtages alene den Tronhiemske Borgerlige Skole Ifølge sin Fundatz, og andre som, før Privilegiet af anførte Dato, have ladet stikke Forskrivter.” (fol. 3)

Iflg. Kleves indledning var hans hensigt med bladene at anspore til en tydelig skriverhånd, Som det fremgår af forordet var forskriftssamlingen tiltænkt dels skoleungdommen, ”deels til Militære og Civile, deels til Konsters og Haandverkens umistelige Ridse⁴⁷ [...] endog i Provinserne” (fol. 4). De sidste blade i Kleves værk retter sig da også til disse erhvervs behov for teknisk tegning med afsnit som ”Om plane Figurers Hævelser”, ”Om Skygger”, ”Om Forholds= eller Øje Maal”. Dette har man næppe kunnet stille meget op med i almueskolen, men

⁴⁷ Fortalen fol. 4. ”Ridse” er pluralis af *Rids* ’tegning, der viser en genstands hovedtræk; udkast; skitse’ ODS Bd. 17 (1937).

under alle omstændigheder er det kendt at Kleves forskriftssamling blev indført i de nordsjællandske skoler i 1787; Sjællands biskop havde anmodet om at få ét eksemplar af Kleves forskriftssamling indkøbt til hver skole i Frederiksborg, Kronborg og Hørsholm amter. Efter indberetninger fra provsterne opgøres behovet til 47 forskriftssamlinger. De dermed forbundne udgifter skulle bogføres som udgift i kirkeregnskaberne.⁴⁸ Om det drejer sig om anskaffelse af hele værket fremgår ikke.

Terkel Kleve oplyser om hvordan han tænker sig sine forskrifter anvendt:

”Da Alphabeter og enkelte Linier i dette Hæfte ere til at skiære fra hverandre igennem Skilsmisse-Strægerne, saa opnaas ved de udskaarne Strimle den større Nytte, end ved Forskrivning⁴⁹, at et Barn med eller uden Underviisning kan fløtte dem med sig hen efter paa Papiret til desnøjere Efter ligning.” (fol. 5)

I sin indberetning om indkøbet af forskriftssamlingen til de nordsjællandske skoler anfører også én af provsterne hvorledes Kleves forskriftssamling vil kunne anvendes:

”[D]isse Forskrifters Indretning er saadan, at de ikke alene Plade-Viis kan adskilles, men endog tildeels bør afklippes i mindre Stykker, og naar de enten hele Bladet eller de, efter de antegnede Afdeelings Linier fraskaarne Stykker bleve ordentlig klinede paa stivt Papir, vilde ikke alene Forskrifterne meget bedre kunne bevares og meget længere bruges; men dermed kunde ogsaa wexles saaledes, at disse Forskrifter vilde være tilstrækkelige nok for det lidet antal Børn, som nu bekymre sig om at lære at skrive.”⁵⁰

Af samtidig pædagogisk litteratur fremgår at en metode var at kopiere forskriftsarkene og lade børnene skrive hen over bogstaverne. I begyndelsen skulle læreren føre barnets hånd indtil dette havde vænnet sig til skrivebevægelserne. Først da skulle barnet forsøge sig på egen hånd.⁵¹

Det fremgår ikke af litteraturen i hvilket omfang Kleves forskriftsark har være anvendt andre steder end i Nordsjælland, muligvis dog på skolerne under det fynske gods Brahetrolleborg.⁵² Det ses også af inventarlister at de lærerstuderende ved Blaagaards Seminarium har haft adgang til Kleves plancheværk.⁵³ Kobberstikteknikken muliggør at man ved fornyet

⁴⁸ Markussen 1995, s. 189-191.

⁴⁹ ”Forskrivning”: i betydningen ’skrive efter; især om bogstaver, linier osv. til efterligning ved skriveundervisning’, ODS Bd. 5 (1923) under ’Forskrift’.

⁵⁰ Brev af provst J. Jensen af 9. marts 1787, citeret efter Markussen 1995, s. 190.

⁵¹ Marcussen 2005, s. 49-50.

⁵² Marcussen 1995, s. 199.

⁵³ Marcussen 2005, s. 49.

efterspørgsel kunne trykke et nyt oplag uden at det som ved typografiske tryk skulle sættes på ny.

Bogen er indbundet i et samtidigt helskindsbind med to tynde forgyldte parallelle linjer langs kanten med små blomstermotiver i hjørnerne, et bind som understreger værkets klassicistiske præg.

T.M.B. Galskiøt, Skrive=Kunsten, saaledes fremsat, at Enhver kan lære sig selv at skrive. Ogsaa til Veiledelse for de Skolemestere, som have priiselig Lære=Lyst, men ei erholdet tilstrækkelig Underviisning. Kiøbenhavn: Trykt paa Forfatterens Forlag hos M. Seest 1804. (benyttet eksemplar KB: 17, -325 8°)

Den sjællandske sognepræst T.M.B. Galskiøts *Skrive=Kunsten* er som Peder Buchs lille bog henvendt til læsere der vil lære at skrive som selvstudium. Galskiøt henvender sig udtrykkeligt til "Almuen blandt Borger= og Bonde=Stand" (s. 3). Overraskende for os, men givetvis afspejlende skolens virkelighed, er at bogen også henvender sig til lærelystne skolemestre, især på landet, som "ei erholdet tilstrækkelig Underviisning" (titelbladet), men skriveundervisning var på det tidspunkt først ved at blive obligatorisk. Galskiøt havde en stor social interesse og arbejdede på en forbedring af bondens stilling; hans *Skrive=Kunsten* skal utvivlsomt ses som et udtryk for disse bestræbelser.⁵⁴ Bogen udkom nok ikke helt tilfældigt det år hvor Terkel Kleves kongelige privilegium på udgivelse af forskriftsbøger udløb (se ovenfor).

Bogen er i oktavformat, beskåret sidestørrelse 16,8 × 10,5 cm. Den er trykt på fire ark, betegnet fra [A]⁵⁵ til D. De fire ark omfatter således titelbladet og udgør 63 paginerede sider; side [64] er blank. Som side [65] følger et blad med "Rettelser.", som er klæbet på s. 64. Bogen afsluttes med "6 Kobbere, skiøndt der på Titelen kun er anført 5" ("Anmærkning til Kobberne", s. 63) med prøver på såvel gotisk som latinsk håndskrift. Rettelsen siger så meget at trykningen og korrekturlæsningen må være sket kontinuerligt idet i hvert fald ark A må være færdigtrykt inden ark D er blevet korrekturlæst og trykt. De kobberstukne tavler er indklæbet

⁵⁴ Om Thomas Martinus Braëm Galskjøt (1748-1828) der havde et betydeligt forfatterskab med emner fra teologi til kanonbåde, se Bjørn Kornerup: "T.M.B. Galskjøt" i *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., Gyldendal 1933-44. Konsulteret 10. november 2016 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=289893>; R. Nyerup & J.C. Kraft, *Almindeligt Litteraturlæxikon*, Kjøbenhavn: Trykt paa den Gyldendalske Boghandlings Forlag i det Schulziske Officin 1820, s. 185; Thomas Hansen Erslew, *Almindeligt Forfatter=Lexicon*, Andet Bind. Kjøbenhavn: Forlagsforeningens Forlag 1847, s. 480-481.

⁵⁵ Side [3] har arkbetegnelsen A2 og tilsvarende på de øvrige ark.

på et særskilt læg [E] uden bogtryk, bestående af 3 ark/6 blade. Tavlerne klæbet på ydersiden af disse blades rectoside således at de kan foldes ud og konsulteres samtidig med at bogen er slået op. Tavle 4 og 5 er i dobbelt format, ca. 17 × 21 cm i modsætning til de andres ca. 17 × 11 cm og er altså foldet flere gange. Tavle 6 med et citat fra Ordsprogenes Bog ligner dog et sidste øjeblikks indskydelse da det kun er i halvt oktavformat (10,0 × 16,4 cm.). På grund af det lille format er det kun delvist beskåret, men fremstår med ujævne kanter. I det hele taget lader det til at sognepræsten har haft begyndervanskeligheder som selvforlægger, da det latinske forskriftsblad (Tavle 5) ikke er blevet som ønsket: ”Den femte Tavle er så godt som blevet engelsk; og følgelig ikke er et Mynster på den Hånd jeg i Bogen vil anviise.” Han tilføjer imidlertid beroligende: ”Men dette skader sã lidet, at det meget mere er til Gavn. Thi da jeg ikke vil pãtrænge Nogen min Meening, sã har Enhver nu den engelske Hãnd Tavle 5”⁵⁶ (s. 63). Tavlerne gør et noget rodet og kaotisk indtryk, især tavle 1-3, men Galskiøt undskylder det med at han har forsøgt at holde omkostningerne nede så bogen kunne anskaffes til en så lav pris som muligt (s. 35). Henvisningerne fra teksten til tavlerne fungerer dog udmærket, og han anbefaler at man med fire stykker papir tildækker tavlerne undtagen det bogstav som man skal indøve. Tavle 1 gengives på planche 4.

Med undtagelse af den konventionelle brug af antikva til latinske udtryk, og hvad der er vigtigt: ved referencer til den latinske håndskrift, er bogen trykt helt i fraktur, og det er en forudsætning for dens brug at man har læsefærdighed, i hvert fald forudsættes det ”at Enhver kiendte trykte danske og latinske Bogstaver sãvelsom Tallene.” (s. 62). Da de latinske bogstaver dog ”ikke alle vare bekiendte for Enhver, som ville giøre Brug af denne Bog” (s. 62), hidsætter Galskiøt en tabel der stiller frakturbogstaverne og de tilsvarende latinske over for hinanden. Det svarer godt til dens intenderede læsere at bogen er trykt i fraktur. Fraktur henvendte sig til den almindelige læser, medens antikva var reserveret til den lærde eller avantgardistiske litteratur. Endnu et stykke ind i 1800-tallet blev antikvalæsning opfattet som mere avanceret.⁵⁷ Det er karakteristisk for den anvendte ortografi at Galskiøt efter svensk forbillede har indført et bolle-å, her dog som et *a* med en tværstreg ovenover (af udseende som de ældre skrifers

⁵⁶ Den såkaldte engelske skrift er en latinsk skrift, karakteriseret tynde opstreger og kraftige nedstreger hvad der krævede en spids og elastisk pen, se Bent Rohde, ”Nyere håndskrift”, i: Ebba Hjorth (red.). *Dansk sproghistorie Bind 1. Dansk tager form*. Aarhus, København: Aarhus Universitetsforlag, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2016, s. 399. Det er især i begyndelsen af Galskiøts femte tavle at skrifteksemplet er præget af en udpræget forskel mellem tynde og kraftige streger.

⁵⁷ Se R. Paulli, ”Den sejrende Antikva”, i: *Det trykte Ord*. København: Grafisk Cirkel 1940.

nasalstreg), hvilket trykkeriet altså har måttet skaffe sig. På titelbladet skrives dog <aa>, sikkert fordi bogtrykkeren kun har haft *ā* i brødtekstens størrelse.⁵⁸ Bogen er helt uden udsmykninger af nogen art bortset fra en pyntelinje et par steder (sat i bly, ikke som træsnit); der anvendes ikke kustoder.

Galskiøt behandler indøvelsen såvel af den gotiske håndskrift, her kaldet ”dansk Skrift”, som af den latinske skrift. Han skriver i en overgangstid mellem de to skrifter og føler derfor at han må forsvare at han overhovedet bruger tid på den danske skrift. Denne har imidlertid den fordel at den kan ”skrives *sā* liden, *altsā* *sā* tidsparende, som aldrig den latinske” (s. 37). Tidsbesparelse er en ønskelig egenskab som optræder adskillige steder i Galskiøts bog. Hans patriotisme byder ham dog at sige at den latinske skrift han vil indøve ”er ikke engelsk. Jeg holder det for upatriotisk, at jeg ei skal sige latterligt, at det dog skulde være Tvillingfolkets Lod, ikkun at være andres Aber, og ligesom intet kunde være smukt og godt, uden det som var Engelskt eller Franskt” (s. 38). Men det gik altså galt på tavle 5.

Næsten samtidigt med Galskiøts bog er udkommet et par mindre publikationer, nemlig Laurits Hasse, *Skrivemesteren eller Anviisning til at lære sig selv at skrive*, Kbh. 1804 og Jo. Hendr. Bärens, *Anviisning til Skjønnskrift eller at bruge de udkomne Skoleforskrifter*, Kbh. 1808. Da de boghistorisk kun indeholder noget allerede omtalt, vil de ikke blive behandlet her. Begge er trykt i fraktur og instruerer i gotisk skrift; Bärens henvender sig til både almue- og lærde skoler. De forskrifter der henvises til, lader ikke til at være udkommet.

P.E. Rasmussen, Dansk Kortskrivning. Et eene bestaaende Heelt, eller Første Trin til et høiere Maal; tienlig for Hver som kiender sædvanlige Retskrivning [...]. Kiøbenhavn: Trykt paa Forfatterens Bekostning hos B. Brünnich 1812. (benyttet eksemplar: KB 17, - 335 4°)

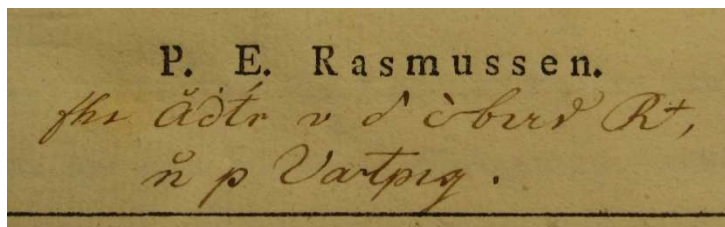
Forfatteren til *Dansk Kortskrivning*, Poul Edvard Rasmussen (1776-1860), der i dag måske er kendt som komponist til fædrelandssangen ”Danmark, dejligst vang og vænge”, var født ”af Bønderfolk”, men fik som plejesøn af digteren Edv. Storm mulighed for at uddanne sig og tog

⁵⁸ Om Galskiøts brug af *ā* for *å*, se Rasmus Rask, *Forsøg til en videnskabelig dansk Retskrivningslære*. København: Trykt i det Popske Bogtrykkeri 1824, s. 162.

juridisk embedseksamen. I sin korte embedsmandskarriere endte han som auditør ved *Sø-eta- tens combinerede Ret* og blev tillige assessor i *Kjøbenhavns Fattigvæsens Politiret*. Allerede i 1809 blev han imidlertid ”efter Ansøgning, entlediget med Vartpenge”.⁵⁹ Betingelserne for at skrive sin vejledning i stenografi kan således findes i hans biografi, nemlig i hans virksomhed som embedsmand og i den rigelige fritid han fik efter 1809.

Dansk Kortskrivning er trykt i kvartformat, beskåret sidestørrelse 19,1 × 15,7 cm. Selve teksten er trykt på tre ark, betegnet A til C. Forud for dem er otte sider med titelblad, et motto af Terents: ”Hæc, dum incipies, gravia sunt, dumque ignores; ubi cognoscis facilia” ’Disse sager er, når du begynder, svære, så længe som du er uvidende derom; når du kender dem, lette’. Derefter følger henvendelser ”Til Kongen” (s. III-IV), ”Til Læseren (s. V-VII) og endelig ”Indhold” (s. VIII) (kun s. VI og VII er dog paginerede). Hele bogen omfatter således fire kvartark, hvoraf det første af hensyn til indholdsfortegnelsen må være trykt til sidst. Dertil kommer et afsluttende kobberstik til udfoldning, altså i folioformat, ”stukket af N. Roosen”. På s. 24 findes ”Tillæg og Rettelser”; den sidste rettelse vedrører s. 18 (på ark C), rettelserne må altså være tilføjet efter at der er læst korrektur, men uden at rette i satsen.

Bogen er uden udsmykninger af nogen art. Den er som helhed trykt i antikva med kursiv som fremhævelsesmiddel. De stenografiske tegn har naturligvis været et problem, for ”saa- som Anskaffelsen af nøiagtige stenografiske Typer forekom mig alt for bekostelig, har jeg maattet tage Tilflugt til at anbringe Tegnene paa en Kobberplade” (s. VII). Tegnene på kobberpladen er nummereret og da teksten anfører nummeret på de relevante steder, er det altså meningen at bogens læser selv skal indføre tegnene hvor der er gjort plads til dem. I det benyttede eksemplar er dette ikke sket undtagen i ”Tillæg og Rettelser” (s. 24), hvor henvisningssystemet ikke ville fungere. Også på titelbladet er der under forfatternavnet i Rasmus-

Figur 7. Rasmussen 1812. Forfatterens egenhændige tilføjelse i ”Kortskrift” (titelbladet). KB, eget foto.

sens håndskrevne kortskrift tilføjet ”fhr ädtr v d' burs R n p Vartpig” (tilnærmet, se fig. 7), hvilket tolkes som ’fhr. assessor ved den combi- nerede Ret, nu på Vartpenge’. Et eksemplar i biblioteket på

⁵⁹ Thomas Hansen Erslew, *Almindeligt Forfatter=Lexicon*, Andet Bind. Kjøbenhavn: Forlagsforeningens Forlag 1847, s. 646; Supplement, Bd. 2, smst. 1864, s. 758. Se også Nils Schiørring, ”Poul Rasmussen”, i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., København: Gyldendal 1979-84.

University of California, Berkeley⁶⁰ har nøjagtig de samme håndskriftlige tilføjelser her og i rettelserne sidst i bogen. Det er derfor med sikkerhed forfatteren selv der efter trykningen har måttet indføre de håndskrevne tilføjelser og rettelser i hele oplaget.

Anvendelsen af den i begyndelsen af 1800-tallet noget avancerede antikva udtrykker sammen med det latinske motto og et længere citat på det dengang ikke særligt kendte fremmedsprog engelsk (s. VII) tydeligt at Poul Edvard Rasmussens bog henvender sig til samtidens *Bildungsbürgertum*. Brugen af kvartformat er dog ikke nødvendigvis valgt af prestige hensyn, for der er ikke noget prestigøst ved Rasmussens udgivelse. Spørgsmålet om en skrivebog tilstræber at indlære ”gotisk håndskrift” eller ”latinsk håndskrift”, er ved en lærebog i stenografi ikke relevant – og dog. Da Rasmussen finder at den latinske skrift ”vistnok [er] baade skjønnet og kortest” (s. 1), har han baseret sit selvopfundne stenografisystem på den, dog med hensyntagen til den gotiske hvor dette måtte være formålstjenligt. Da tilmed den latinske skrift synes at have fremtiden for sig, mener han at hans system vil være fremtidssikret hvis den latinske og ikke den gotiske skrift er udgangspunktet (jf. s. 2 noten).

[Søren] Schiøtt, *Danske Forskrifter, med nærmest Hensyn til Almue-Skoler, stukne og udgivne af Schiøtt, København: 1838 (benyttet eksemplar KB: Udtaget Smaatryk 17:2, - 327 4°)*

Danske Forskrifter er trykt i tværformat i formatet 14,6 × 25,4 cm. Det består af 13 kobberstukne blade: titelblad samt 12 blade pagineret fra 1 til 12. Da kobberstikkene er trykt enkeltvis på separate ark, beror karakteriseringen som kvartformat ikke på arkstrukturen, men indplaceringen i Danske Samling er foretaget ud fra sidestørrelsen. Det er ikke muligt at se hvorledes stikkene er indbundet, men indbindingen er i nyere tid foretaget af biblioteket, da værket oprindeligt er blevet solgt som enkeltblade, hvilket fremgår af titelbladet: ”Disse danske Forskrifter, 12 Blade 3 *ℳ*, enkelte Blade 4 *β*, faaes i lille Kongensgade N° 60”.⁶¹

Søren Schiøtt (1795-1868) ernærede sig, efter at have afbrudt en uddannelse ved Kunstakademiet, som skriftkobberstikker i København.⁶² *Danske Forskrifter* er et værk der gør hans

⁶⁰ Digitaliseret på Google Books.

⁶¹ 1 Rigsbankmark (*ℳ*) bestod af 16 Rigsbankskilling (*β*). Der gives således ingen rabat ved at købe hele værket udover at køberne formentlig har fået omslaget med titelbladet med i prisen for de 3 mark.

⁶² Laura Bjerrum, ”Søren Schiøtt”, i: *Weilbach: Dansk kunstnerleksikon*, 4. udg., Bd. 7. København: Rosinante 1998. (Konsulteret på www.kulturarv.dk/kid/ den 28. nov. 2016)

navn hæder. Titelbladet er en opvisning i hvad han formår: Titlen *Danske Forskrifter* er udformet som en stærkt ornamenteret frakturskrift, undertitlen ”med nærmest Hensyn til Almue-Skoler” i en smuk, efterlignet latinsk håndskrift, medens forfatterangivelsen ”af Schiøtt” er i en efterlignet ”dansk” håndskrift. Titelbladet virker æstetisk tiltalende, ligesom også de tolv efterfølgende blade. Den håndskrift, som skal indøves, er den danske, hvilket stemmer overens med at forskrifterne eksplicit henvender sig til almueskoler. Værket består udelukkende af plancherne, der er ingen angivelse af hvorledes det skal benyttes pædagogisk. Schiøtts plancheværk har givetvis haft Terkel Kleves forskriftssamling som forbillede, da det ligesom dette er forsynet med linjer mellem de enkelte dele af plancherne, så bogstavforbillederne kan klippes ud. Det har dog ikke den eksklusive udførelse som Kleves værk har da formatet er mindre, velinpapiret (eller er det maskinfremstillet?) af ringere kvalitet, ej heller er der nogen tegn på den høje protektion som Kleve har nydt.

D.E. Rugaard, *Carstairs Hurtigskrivnings=System, den saakaldte amerikanske Underviisnings=Metode, eller ved nye Grundregler hurtigt at kunne bibringe Andre eller selv erholde en smuk og frie Haandskrift. Med et kort Omrids af Skrivekunstens Historie. Kjøbenhavn: Trykt paa Oversætterens Forlag, hos H.G. Brill 1844. (Benyttet eksemplar KB: 17, -325 8°)*

Denne lille bog har til hensigt at reformere skriveindlæringen i ”den offentlige og private Underviisning” efter en metode som den britiske (ikke amerikanske som anført i titlen) skrivepædagog Joseph Carstairs havde udviklet. Forfatteren har mere bearbejdet end oversat den engelske publikation da der tages vidt hensyn til den danske kontekst. Metoden går ud på at fremme håndens, albuens og armens frie bevægelighed således at kun to af håndens negle hviler på papiret. Derved opnås ”Skriftens Hurtighed, Regelmæssighed og Skjønhed” (71). Bogstaverne indøves ved at skabe forståelse for de træk bogstaverne består af, dog bør indøvelsen ikke fokusere på enkeltbogstaver men på bogstaver i sammenhæng. Indlæringen foregår bedst ved at man i undervisningen skriver de enkelte pennestrøg under lærerens taktering 1, 2. 1, 2 osv. ”Mange Lærere betjene sig, for at skaane deres Bryst af en Træhammer, med hvilken de angive Taktdelene” (s. 91). – Man begynder saaledes: ”Stille! – Retter Eder! [...] Pennen i Haand! – Dyp! – Begynd!” (s. 92)⁶³ Ved denne opmærksomhed mod den fysiske skriveakt

⁶³ Taktskrivning som metode levede videre ind i det tyvende århundrede: Rohde 2016, s. 400-401.

opnås den regelmæssige duktus som eliminerer eksisterende unoder. Carstairs og Rugaards metode retter sig ikke mod nogen bestemt skriftform, den kan bruges ligeså ved ”gothisk” skrift som ”engelsk” (skrårskrift). Rugaard fremhæver den såkaldte engelske skrift som den smukkeste som ”Ynglinger og Piger i den høje og velhavende Middelstand” (3-4) bør lære da de derved kan korrespondere med personer fra udlandet, ”fortrinligviis i merkantilsk Henseende”. Lykkeligt ville det være hvis man i Danmark kunne klare sig med én kurrentskrift. Fraktur og gotisk skrift kunne reserveres til ”Advokater, Kancellister og Kalligrapher ved Udfærdigelsen af Dokumenter, Lærebreve etc.” (3). Bogens kobbervtavler illustrerer dog gotisk skrift (se planche 5, hvor taktsystemet er tydeligt angivet). Rugaards bog henvender sig tilsyneladende til elementærundervisningen i skrivning, altså til elever der først skal begynde at lære at skrive, men det fremgår af fremstillingen at den også kan anvendes til mere videregående elever, eventuelt som selvstudium. Den viser et ønske om at afskaffe den gotiske skrift, men er dog ikke streng i sit synspunkt.

Daniel Eiler Rugaard (1806-1875) var læreruddannet og virkede først ved forskellige sjællandske skoler. Han måtte af helbredsgrunde opgive sit ønske om at blive missionær, og var i perioden 1842-1861 skrive- og regnelærer blandt andet ved Det von Westenske institut i København. Rugaard har et betydeligt forfatterskab bag sig og havde samtidig en politisk karriere idet han var valgt til Folketinget 1852-1872, det meste af tiden tilknyttet Bondevennerne.⁶⁴

Rugaards bog, som solgtes for 48 skilling, er trykt i fraktur på, sandsynligvis maskinfremstillet, papir uden ribber og vandmærker, beskåret sidestørrelse 17,2 × 11,0 cm. Selve teksten, der er pagineret 1 til 92 er trykt på 6 oktavark nummereret 1 (1*) til 6 (6*), hvert bestående af 16 sider, dog er ark 6 kun på 12 sider. De resterende sider på ark 6 er benyttet til titelblad og indholdsfortegnelse (2 blade = 4 sider), der er skåret fra og indklæbet forrest på ark 1 (side 1); sidst i bogen er indklæbet ”2 Kobbervtavler” (titelbladet) i bredere format, hhv. 16,5 og 15,5 cm, tavlerne skal således foldes ud. På tavlerne, der er af temmelig tyndt papir, ses ikke mærker af trykpladen. Bogen indeholder ikke nogen udsmykninger af nogen art.

⁶⁴ Ingrid Markussen: D.E. Rugaard i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Gyldendal 1979-84. Hentet 12. januar 2017 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=296689>.

Berner-Jørgensen, *Skrivetabeller for Almueskolens yngste Classe*. [Kbh.]: C.M. Tegnors lithografiske Institut 1853⁶⁵ (Benyttet eksemplar KB: Udtaget småtryk 17:2, -328 4°)

Udgivelsen består af titelblad + 40 litografiske tavler i ensidigt tryk på svært papir, tværformat 16,0 × 30,4 cm. Bogen er forsynet med et omslag i tyndere blå papir hvorpå titelbladet er gentaget. Værket er givetvis udgivet som løsblade, men bibliotekseksemplaret er indbundet, limet i ryggen. Bogen indeholder ingen forklaringer til tavlerne, men der ligger tydeligvis et pædagogisk princip bag idet der først illustreres særskilte bogstavstrøg, der først senere kombineres til bogstaver og ord. Nogle af bogstavforbillederne er i stor størrelse, op til 10 cm. høje hvis der er både over- og underlængde. Forbillederne illustrerer gotisk skrift. Der kendes intet til forfatteren. Folketællingen 1860 anfører en kantor (Joachim) Berner Jørgensen, boende i Helsingør, født i København 1816. Ved folketællingerne i 1840 betegnede han som ”skolelærer og kirkesanger” boende i Tranegilde, Ishøj sogn; ved folketællingen i 1855 som ”skolelærer”, boende i Gentofte. Om denne Berner Jørgensen er forfatter til skrivetabellerne vides ikke, men han synes at have haft forudsætningerne for det.⁶⁶

P. Gormsen Møller, *Skrivning med glidende Haand og Bogstavdiktat efter et krydsagtigt Haandøvelsessystem. Antydninger for Skrivelærere*. Kjøbenhavn: N.C. Roms Forlagsforretning 1878. (Benyttet eksemplar: KB 17, -325 8°)

Som anført på titelbladet henvender udgivelsen sig til skrivelærere. Den vil give anvisninger på hvorledes håndens bevægelighed gennem ”vedholdende Haandøvelser”; ”Formfuldendthed og Skjønhed i Trækkene” [3] er på dette tidspunkt ikke vigtige. Det krydsagtige øvelsessystem som omtales i bogens titel, består i at skrivebevægelserne skal indøves ”i et samvirkende Maskineri [...] af den fremadskridende Hovedlinie og den diagonale Krydslinie” [5]. Kun de små bogstaver skal indøves efter dette system, de store bogstaver er en helt anden sag hvor bogens principper ikke umiddelbart er anvendelige. Bogen vil ikke direkte indøve i den engelske skrift, men skriften skal som den gotiske ”skyde sig frem ad Stregen”; resultatet er ikke gotisk skrift, men målet ”kan sammenlignes med fuldt udviklede lette og smukke Kontorhaandskrifter.” [6]

⁶⁵ Udgivelsesåret tilføjet i hånden.

⁶⁶ Rigsarkivet, Folketællingen 1860, digitaliseret <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=8874#8874.216722>. Folketællingen 1840, RA, via <http://www.danishfamilysearch.dk/cid3530036>, folketællingen 1855, RA, via <http://www.danishfamilysearch.dk/cid8390257>.

Bogen er trykt i antikva og består af 1 læg på i alt 16 sider (siderne 14, 15 og 16 er dog blanke), beskåret sidestørrelse 19,9 × 13,8 cm. Siderne er uden paginering, arksignatur eller udsmykninger af nogen art. De fire tavler er formentlig litografiske, trykt på begge sider af ark i samme papirkvalitet som den typografiske del af bogen, de udgør 8 sider på 4 blade og er indklæbet mellem side [14] og [15].

Forfatteren P. Gormsen Møller betegner sig på titelbladet som ”Lieutn. [løjtnant] Skolebestyrer” og er formentlig identisk med den Peter (eller Peder) Gormsen Møller, der iflg. folketællingen fra 1880 er født i Tommerup Mølle, Tommerup sogn på Fyn i 1843 (eller 1842), ugift skolebestyrer logerende i Krystalgade 2, København, flyttet til København 1866.⁶⁷ P. Gormsen Møller har også et pædagogisk forfatterskab med en række titler.⁶⁸

N. Fischer, *N. Fischers Skjøn og Hurtigskrivnings Methode samt Rundskrift til Brug for Skoler og ved Selvundervisning*, København: Udgiverens og N.H. Petersens Forlag. Eneberettiget 1880 (Benyttet eksemplar KB: Udtaget Smaatryk 17:2, -329 4°)

N. Fischers værk består af et litograferet titelblad, 55 ligeledes litograferede forskriftsblade trykt enkelsidigt og pagineret fra 1 – 55. Udgivelsen har oprindeligt været samlet i et gult papirslag med på forsiden en gentagelse af titelbladet og på bagsiden en typografisk trykt side, indeholdende anvisninger for den rette siddestilling ved skrivningen og for hvorledes pennen bør holdes. Ellers er udgaven ikke forsynet med beskrivende tekst. Siderne er i tværformat, beskåret størrelse 17,3 × 21,9 cm, men tæt på at være kvadratiske. I bogens nuværende stand er arkene limet i ryggen og indsat i et nyere biblioteksbind.

Titelbladet er stærkt udsmykket i tidens stil med billedlige fremstillinger (en engel der holder laurbærkrans over en læsende og en skrivende *putto*, en skrivende hånd) samt angivelser af de tre gange (1876, 1876, 1879) værket er blevet prisbelønnet. Nederst på siden er angivet den litografiske anstalt hvor trykket er fremstillet: C. Ottos Eft. På det med titelbladet identiske omslag er stemplet ”W. Thaning & Appels Bog og Papirhandel”, kr. 4,00.

Størstedelen af N. Fischers værk vedrører indøvningen af (latinsk) skråskrift, men der gives også eksempler på ”Den hule Skrift”, ”Den opretstaaende Skrift”, ”Rundskrift” og endelig

⁶⁷ Rigsarkivet, folketællingen 1880, digitaliseret <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=57784#57784,12093325>, konsulteret 18/1 2017; <http://www.danishfamilysearch.dk/cid9939773>, konsulteret 18/1 2017.

⁶⁸ Iflg. KB's elektroniske katalog www.rex.dk.

”Gotisk Skrift”. De sidste to sider giver eksempler på kalligrafiske eller snarere tegnede skrifter. Det er tydeligt at det her ikke drejer sig om en begynderbog, men om et værk som leverer forbilleder for personer der vil forbedre deres håndskrift eller lære den nu indførte latinske skrift. Målgruppen understreges også af skriftprøvernes tekstvalg. Dette udgøres ikke af udvalgte bibelord som vi kunne se i skrivebøgerne først i århundredet der henvendte sig til almueskolen og dens katekismeindlæring. Hos N. Fischer udgøres mange af teksterne af handelsbreve eller administrative henvendelser, fuldmagter og ansøgninger. Skrivebogen gør således også fyldest som formularbog.

Konklusioner. Den danske skrivebogs udvikling indtil 1880

Vi vil nu forsøge at sammenfatte de iagttagelser som er gjort på grundlag af de analyserede skrivebøger. Som det første tager vi udgangspunkt i de aktører som Darnton har defineret i sit transmissionskredsløb: *forfatteren, forlæggeren, bogtrykkeren og læseren*. I den følgende fremstilling vil flere af aktørerne dog blive behandlet sammen.

Som allerede omtalt flere gange er de første her analyserede skrivebøger såkaldte skrivemesterbøger, dvs. værker som opfyldte et behov for professionel og kunstfærdig skrivekunst i en historisk kontekst hvor efterspørgslen for skriftlig fremstilling blev mere omfattende som følge af at administrationen steg voldsomt. Skrivemestrenes værker var nødvendiggjort af at de virkede som undervisere ved såkaldte ”tyske” eller ”danske” byskoler, hvilket tydeligt fremgår af de to skrivemesterbøger som her er omtalt, Eschenburgk 1579 og Oehlers 1718/1724. Modtagerne var deres elever. Ud over at have været forfattere må det også antages at de selv har været forlæggere, hvilket fremgår af at Eschenburgk fremhæver de ”treffentlichen kosten” (’betydelige udgifter’) som han har haft ved at udgive sit værk. Også Oehlers ømmer sig over den økonomiske side af udgivelsen som han har ”mit grossen Kosten in Kupfer stechen lassen” (1718 typografisk del, s. [1]).

Hvor skrivemesterbøgerne kan siges af have et elitært sigte, ændrer billedet sig i 1700-tallets anden halvdel og gennem det meste af 1800-tallet. En udgivelse som Terkel Kleve 1785 opfatter sig – det fornemme udstyr til trods – som en udgivelse ”Ungdommen til almindelig Nytte”, og der er også historiske udsagn om at værket har været anskaffet til almueskoler på landet. I det hele taget lader periodens udgivelser til at have et folkeoplysende sigte, hvad enten dette har karakter af selvundervisning (Peder Buch 1761, Galskiøt 1804 og et så sent værk

som Fischer 1880) eller begyndelsesundervisning, især i almueskoler (Schiøtt 1838, Berner-Jørgensen 1853). Andre udgivelser som Rugaard 1844 og Gormsen Møller 1878 er mindre eksplicite på dette punkt, men grundet forfatterens baggrund i det københavnske skolevæsen er det sandsynligt at deres bøger især henvender sig til købstædernes skoleundervisning eller rettere til skolernes skrivelærere.

Om end meget adskiller skrivemesterbøgerne fra den senere tids udgivelser kan der dog også påvises en vis kontinuitet i forfatterens baggrund idet disse er personer som er aktivt involveret i skriveundervisningen, det gælder altså Eschenburgk 1579, Oehlers 1718/1724, Rugaard 1844 og Gormsen Møller 1878. Andre som sognepræsten T.M.B. Galskiøt (Galskiøt 1804) har ikke praktiseret som skrivelærer, men ytrer sig engageret i et folkeoplysende sigte, det samme kan siges at gælde for tjeneren Peder Buch (1761). Der er dog også en anden linje i udgivelserne som går tilbage til skrivemestrene, nemlig den del som fortrinsvis består af plancheudgivelser, foruden skrivemesterbøgerne drejer det sig om Kleve 1785, Schiøtt 1838, Berner-Jørgensen 1853 og Fischer 1880 samt en lang række plancheværker som ikke er behandlet her. Kleve 1785 og Schiøtt 1838 (og muligvis også Fischer 1880) har ikke selv været involveret i skriveundervisning om end deres udgivelser ikke kan frakendes en pædagogisk stillingtagen. Det er karakteristisk at mange værker udtrykkeligt er selvudgivelser, altså udgivet på forfatterens eget forlag selv om trykkeriet også nævnes. Faktisk skal vi helt frem til 1878 før der eksplicit er tale om et forlag, nemlig N.C. Roms Forlagsforretning der står bag Gormsen Møller 1878; indtil da er højst trykkeriet nævnt (der naturligvis i visse tilfælde også kan have været forlægger som muligvis ved Berner-Jørgensen 1853).

En udgivelse som P.E. Rasmussen adskiller sig fra de hidtil nævnte skrivebøger, først og fremmest ved at den omhandler et stenografisystem, men især også ved at den ved forfatterens baggrund og den læser som han henvender sig til, har et tydeligt akademisk præg.

Vi vil nu se på skrivebøgerne ud fra et analytisk bibliografisk synspunkt.

Typografisk skrifttype: Der er ingen tvivl om at det er frakturen som dominerer udgivelserne i den trehundredårige periode som nærværende undersøgelse dækker. Det viser sig allerede fra begyndelsen i skrivemesterbøgernes typografiske dele, i selve kobberstikkene bruges den også i overskrifterne om end virtuositeten, især hos Oehlers, også giver sig andre udtryk. Faktisk er det kun to af de her behandlede tryk som betjener sig af antikva, nemlig Rasmussen 1812, hvor den på dette tidspunkt avancerede antikva understreger det tidligere omtalte akademiske præg i denne udgivelse. Den anden udgivelse, trykt med antikva, er Gormsen Møller 1878. I

den sidstnævnte er fravalget af frakturen mere et udtryk for et egentligt skifte i tidens udgivel-
sespraksis. I 1843 var forholdet mellem fraktur og antikva henholdsvis 95 % og 5 %. I 1902
var det omvendt. Medvirkende til skiftet var også en vis animositet mod tysk, hvor fraktur sta-
dig var dominerende, efter de slesvigske krige i 1848 og 1864.⁶⁹

Noget andet end den typografiske skriftstil er den *håndskrift* som skrivebøgerne vil indlæ-
re. Som nævnt viser den ældste skrivemesterbog Eschenburgk 1579 eksempler på forskellige
skrevne kancelli- og frakturskrifter, men er kendetegnet ved at den nygotiske skrift (også kal-
det tysk eller dansk skrift) er fraværende. Dette er ellers den dominerende i hele den under-
søgte periode indtil den blev afskaffet som skoleskrift i 1875.⁷⁰ Oehlers 1718 derimod benyt-
ter gotisk skrift ved prøverne på tysk og dansk, latinsk til de øvrige vesteuropæiske sprog,
Kleve 1785 instruerer i både gotisk og latinsk skrift, men det er betegnende at han – kobber-
stikkene gengiver jo overalt håndskrift – i de ledsagende tekster i indledningen og tilegnelsen
til kongen bruger den latinske skrift, medens han i instruktionerne om teknisk tegning hen-
vendt til håndværkere bruger den gotiske. Galskiøt 1804 instruerer ligeledes i begge skriftar-
ter, medens Schiøtt 1834 og Berner-Jørgensen 1853, der jo henvender sig til almueskoler,
koncentrerer sig om den gotiske skrift. Først Fischer 1880 koncentrerer sig om den latinske
skrift, hvilket hænger sammen med afskaffelsen af den gotiske skrift i skolen i 1875. At næ-
sten alle skrivebøger før Fischer behandler den gotiske skrift, skyldes dennes dominans i sko-
levæsenet, især i almueskolerne.

Den latinske skrift illustreres i såvel den ældste som den yngste af de her behandlede skri-
vebøger, men den var i den ældre tid først og fremmest de lærdes skrift. En skrivemester som
Oehlers benytter den, men kun til latin, de romanske sprog samt engelsk og nederlandsk. De
eneste forskriftsværker der ikke illustrerer den latinske skrift sideløbende med den danske er
Schiøtt 1838 og Berner-Jørgensen 1853 der eksplicit henvender sig til almueskoler. Et tilsva-
rende værk som Fischer 1880 der udfylder et hul i markedet efter skolevæsenets skift til la-
tinsk skrift i 1875, illustrerer naturligvis denne, men viser også den danske skrift. Selv om
eleverne ikke mere skal lære at skrive den danske skrift, er det jo praktisk at kunne læse den.

Papiret er i de første udgivelser håndfremstillet papir uden vandmærker. Kleve 1785 er
trykt på kraftigt velinpapir uden nogen synlig struktur. Det første maskinfremstillede papir ses

⁶⁹ Paulli 1940, s. [14].

⁷⁰ Kroman 1964, s. 64.

i Rugaard 1844 (eller muligvis Schiøtt 1838). Derefter er alle udgivelser trykt på maskinfremstillet papir. Dette afspejler at det maskinfremstillede papir kom til Danmark i 1829.⁷¹

Hvad angår *ark-* og *lægstruktur* er den grundlæggende skelnen mellem de udgivelser hvor forskriftsarkene spiller en dominerende rolle på den ene side, og på den anden side bøger hvor illustrationerne kun er supplerende. De førstnævnte står i en tradition der går tilbage til skrivemesterbøgerne, dels ved at de alle er i tværformat, dels ved at de principielt er trykt som løse ark således at det ikke er muligt at tale om ark- og lægstruktur. Dette gælder Oehlers 1718/1724, Kleve 1785, Schiøtt 1838, Berner-Jørgensen 1853 og Fischer 1880. Hvor der er tale om indbinding er denne sekundær. Et specielt tilfælde er dog Oehlers 1718/1724 der er indbundet med en særlig procedure; Eschenburgk 1579 er ligeledes speciel i den forstand at den er trykt på ark der er samlet i læg. Disse værker er kendetegnet ved de ikke kombinerer typografisk tekst og billedlig fremstilling på samme side. I Kleve 1785 er forord, tilegnelse etc. graveret på særskilte ark, de øvrige (Schiøtt 1838, Berner-Jørgensen 1853, Fischer 1880) indeholder ikke tekst overhovedet. Igen er Eschenburgk 1579 en undtagelse idet den har typografisk tekst og illustrationer trykt på samme ark, muliggjort af træsnitteknikken, Oehlers 1718 har typografisk tekst på et særligt læg der er indsat i det ellers kobberstukne værk.

Den anden kategori, hvor illustrationerne indtager en underordnet om end nødvendig stilling, er typografisk trykte bøger hvor illustrationerne i form af kobberstik eller senere litografi er indklæbet på passende steder i arkstrukturen. Det drejer sig om Buch 1761, Galskiøt 1804, Rasmussen 1812, Rugaard 1844 og Gormsen Møller 1878.

Format. Hvad angår formatbetegnelserne på grundlag af arkstrukturen, altså antallet af falsninger, unddrager plancheværkerne sig en bestemmelse da de er trykt som enkeltark; Eschenburgk 1579 indtager her igen en særstilling da den er samlet i læg. Den typografiske del af Oehlers 1718 i sin mindst beskårne version (Addimenta Nr. 792 4°) har en sidestørrelse på 25,0 × 19,0 cm, men den eneste anden bog i kvartformat (Rasmussen 1812) er faktisk ikke meget større end den største bog i oktav (Gormsen Møller 1878). Hvis man regner med at der er skåret 2 cm i alt af det oprindelige ark både i højden og i bredden ved indbindingen (hvilket især ved oktavformaterne snarere er for lidt end for meget), er kvarto'erne Oehlers 1718 og Rasmussen 1812 trykt på ark af størrelsen 52,0 × 40,0 cm, henholdsvis 40,2 × 33,4 cm. Okta-

⁷¹ Hans Hertel, *Den daglige bog. Bøger, formidlere og læsere i Danmark gennem 500 år*. København: Christian Ejlers' Forlag 1983, s. 27.

verne er derimod trykt på forholdsvis store ark, nemlig Galskiøt 1804: 44,0 × 35,6 cm, Rugaard 1844: 46,0 × 36,4 cm og Gormsen Møller 1878: 57,2 × 41,8 cm. Kvartformatet ved en uprætentiøs udgivelse som Rasmussen 1812 synes således snarere forårsaget af besparelshensyn.

Illustrationer, hvilket i forbindelse med skrivebøgerne vil sige gengivelse af skriftforbillederne, er udført i forskellige teknikker der viser et kronologisk forløb fra træsnit, kobberstik og sidst litografi. Eschenburg 1579 er udført i træsnit der er ret grove og ikke har den elegance som ses i senere værker som Oehlers 1718/1724, Kleve 1785 og Schiøtt 1838. Buch 1761, Galskiøt 1804, Rasmussen 1812, Rugaard 1844 har indklæbte kobberstukne sider. Fra Berner-Jørgensen 1853 og frem er alle illustrationer litograferede. Det må dog siges at det kan være meget vanskeligt at se forskel på de ”to Kobbertavler” i Rugaard 1844 og de litografiske tryk i fx Gormsen Møller 1878, hvis kobberstikkene er trykt på forholdsvis tyndt papir der ikke efterlader aftryk af selve pladen.

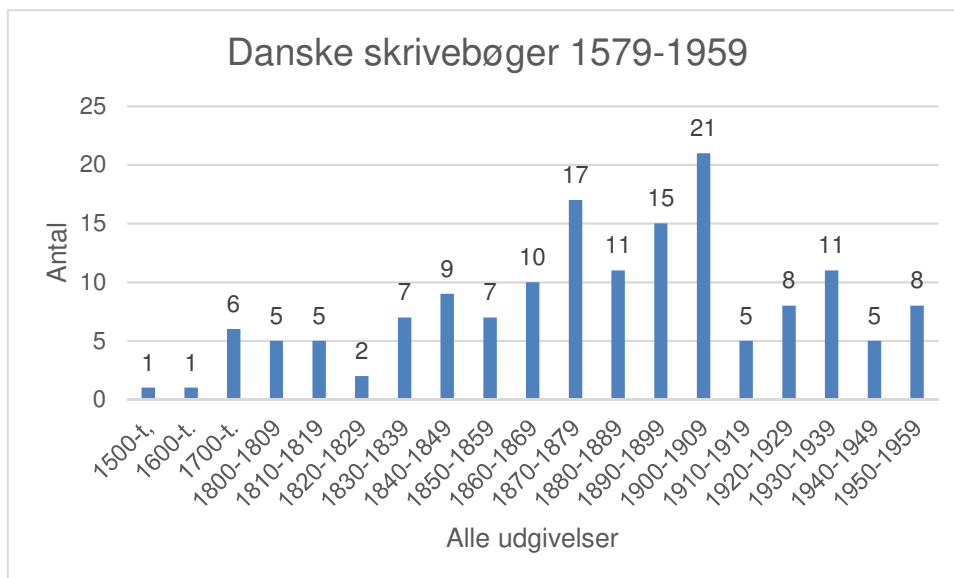
De typografiske dele af udgivelserne benytter sig af udsmykkende borter i træsnit som i Oehlers 1718 og Buch 1761, men i og med at barokkens stilidealer ophører, forsvinder også disse. I Galskiøt 1804 og Rasmussen 1812 er der kun nogle smalle bølgelinjer eller lignende (sandsynligvis sat i bly). Derefter ophører næsten al udsmykning af disse i sig selv enkle og upåfaldende værker.

Resultaterne skal ikke her sammenfattes endnu en gang, men det er dog tydeligt at udgivelserne af skrivebøger afspejler udviklingen hen mod en skole hvor undervisningen i skrivefærdigheder efterhånden bliver en fast bestanddel af den danske grundskole. Resultaterne illustrerer også udviklingerne i bogbranchen fra selvudgivelser hen mod en etableret forlagsvirksomhed. Ligeledes er bogdesignet præget af en udvikling hvad angår format og skrifttypevalg, ligesom tekniske udviklinger kan ses fx ved illustrationsteknik og papirkvalitet.

Appendiks: Danske skrivebøger i Det kongelige Bibliotek, København

Grundlaget for opgaven er Det kongelige Biblioteks bogbestand. Det kongelige Biblioteks systematiske katalog over danske udgivelser før 1960 (1.- 2. samling) indeholder 170 poster

som kan henføres til emnet skrivekunst, med katalogens betegnelse ”Skrivekunst i Almindelighed. Forskrifter”.⁷² Fra det ældste tryk 1579 t.o.m. 1959 indeholder samlingen 170 poster (undersøgt er opstillingssignaturerne 17, -325 t.o.m. 17 -331). Tidsmæssigt fordeler trykkene sig på tiår (med undtagelse af de ældste tryk) som i nedenstående diagram; 16 tryk er uden angivelse af trykkeår og ikke medtaget i diagrammet:

Det er overraskende at antallet af tryk viser en næsten kontinuerlig stigning t.o.m. perioden 1900-1909 som fremviser hele 21 tryk, hvorefter antallet daler kraftigt. Med et stadigt stigende uddannelsesnivea i befolkningen skulle man ikke forvente et sådant fald. Billedet i diagrammet er da heller ikke retvisende, misvisningen skyldes ændringer i Det kongelige Biblioteks katalogiseringspraksis.

En nærmere granskning af indførslerne t.o.m. 1900-1909 viser at en betydelig del af posterne er karakteriseret som såkaldt ”Udtaget Smaatryk”.⁷³ Det kongelige Bibliotek modtager iflg. pligtafleveringsloven foruden bøger også allehånde småtryk som kan være kataloger og prislister, skoleblade og kirkeblade, telefonbøger og kalendere m.m., og hvad der i denne

⁷² De 170 skrivebøger omfatter ikke alle danske skrivebøger i KB. Som det er fremgået af behandlingen er enkelte skrivebøger også anbragt i håndskriftafdelingen ligesom der er tilgået nogle til samlingen ved sammenlægningen af Universitetsbibliotekets 1. afd. med KB. I de fleste tilfælde vil dette dreje sig om dubletter, hvorfor det ikke giver anledning til ændring af statistikken.

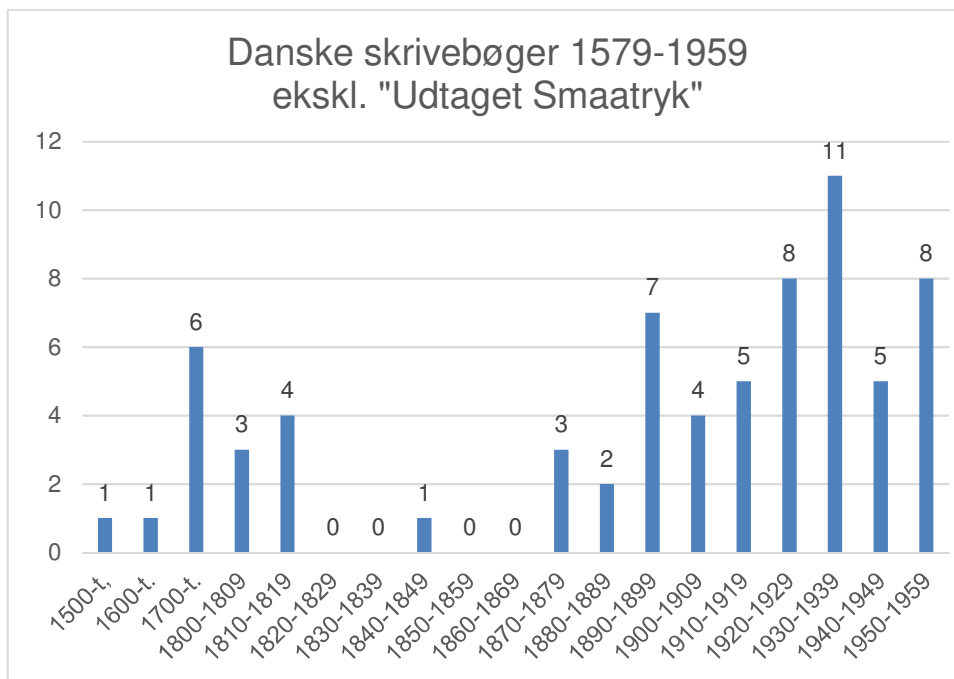
⁷³ Omtalen af ”Udtaget småtryk” baserer sig på: Erik Dal, ”Bibliotheca Danica 1482-1830 og Catalog over det store kongelige Bibliotheks danske og norske Afdeling”, i: Axel Andersen (ed.), *Danske opslagsværker*, København: Gad 1971, s. 225-298. Therese Høeg Jacobsen, ”Rapport om Udtaget småtryk” (oktober 2005). Tilgængelig på www.kb.dk. Therese Høeg Jacobsen, ”Toldruller og tågesignaler, regnskaber og revyviser – Udtaget småtryk er inddateret i REX”, i: *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 2006:1, s. 23-38.

sammenhæng er vigtigt: skrivebøger og skriveforlæg. Skrivekunster, katalogiseret som udtaget småtryk, kan i omfang strække sig fra et enkelt litograferet blad som N. Fischer, *Rundskrift-Alfabet. Grundtræk* (1878), til [Anon.], *Forskrifter i Steilskrift* (1893) på 72 sider. Indtil en ny lov om pligtaflevering fra 1902, der udvidede karakteren af de tryksager som skulle pligtafleveres, blev småtrykkene indført i de håndskrevne protokoller som udgjorde samlingens systematiske katalog og blev samtidig optegnet i en alfabetisk seddelkatalog.

Da antallet af pligtafleverede småtryk steg voldsomt og de almindelige publikationer nærmest druknede blandt småtrykkene, blev disse efter 1902 anbragt i en særlig ukatalogiseret bestand, den såkaldte Småtrykssamling; med andre ord ophørte indførslerne i det systematiske katalogs protokoller og udfærdigelsen af sedler til det alfabetiske katalog. Man gik imidlertid et skridt videre og planlagde en overførsel til Småtrykssamlingen af de småtryk som før 1902 allerede var opført i katalogerne. Småtrykkene blev fjernet fra hylderne og blev i den systematiske katalog markeret med et rødt og et blå kryds (de alfabetiske katalogsedler blev brændt af overbibliotekaren personligt, da ingen andre turde!).⁷⁴ De småtryk der er indgået t.o.m. 1902, fremgår altså stadig af den systematiske katalog og betegnes om ”udtaget Smaatryk”; de blev imidlertid aldrig inkorporeret i småtrykssamlingen og udgør nu en særskilt samling, opstillet efter Danske samlings systematik. Efter retrokonverteringen til bibliotekets elektroniske katalog REX kan de også søges i denne (hvorved der blev rettet op på den tidligere overbibliotekars pyromaniske indsats). Hvad der derimod ikke figurerer nogetsteds i katalogerne, er småtryk indgået i samlingerne efter 1902. Og her har vi altså årsagen til den skævhed som fremgår af ovenstående diagram.

I nedenstående diagram er posterne rensset for ”udtaget Smaatryk”, der i visse perioder udgjorde hovedparten af indførslerne i den systematiske katalog:

⁷⁴ Det virker lidt tilfældigt hvilke skrifter der blev udtaget til småtryk, fx er Frederik Rostgaards *Compendium calligraphiæ græcæ in usum juventutis danicæ adornatum* (uden år), der blot består af et enkelt kobberstykke, der forblev i Danske samling.

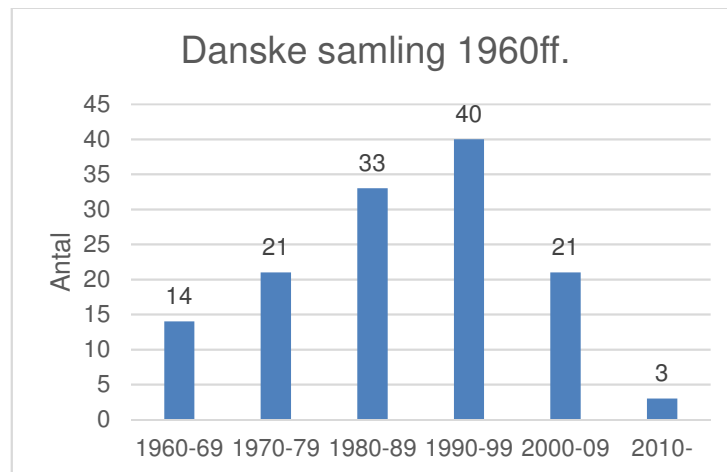
Dette diagram viser i højere grad den forventede stigning af udgivelserne i den undersøgte periodes sidste del. Redegørelsen for småtryksproblematikken har imidlertid vist at det ikke uden videre er muligt at danne sig et indtryk af alle udgivelser vedr. ”skrivekunst”. Indførslerne i Ældre danske samling fremgår af nedenstående tabel:

	a	b	c
1500-t.	1		1
1600-t.	1		1
1700-t.	6		6
1800-1809	5	2	3
1810-1819	5	1	4
1820-1829	2	2	0
1830-1839	7	7	0
1840-1849	9	8	1
1850-1859	7	7	0
1860-1869	10	10	0
1870-1879	17	14	3
1880-1889	11	9	2
1890-1899	15	8	7
1900-1909	21	17	4
1910-1919	5		5
1920-1929	8		8

1930-1939	11		11
1940-1949	5		5
1950-1959	8		8
	154	85	69
Uden år	16	14	2
I alt	170	99	71

a: samtlige indførsler i systematisk katalog, ældre Dansk samling
b: "udtaget Smaatryk"
c: Indførsler ekskl. "udtaget Smaatryk".

I Danske Samling, 3. samling, bøger trykt fra 1960 til nu, er undersøgt bøger med decimal-klassificeringen DK5 65.34. Dette giver et resultat på 132 poster. Fordelingen på år ses på nedenstående diagram:

Oversigten kan kun give et omtrentligt billede af udgivelserne, da katalogiseringen ikke ses at være helt konsistent. Ved skrivesystemer til brug i folkeskolen udgør et system på flere bind én post, medens senere genudgivelser kan udgøre én post for hvert enkelt bind. I det hele taget bliver populære skolebogssystemer genudgivet adskillige gange med få års mellemrum og fylder derfor meget i statistikken. Det er påfaldende at størsteparten af de udgivelser som er registreret i 3. samling, er ganske små udgivelser som i Danske 1. og 2. samling ville være betegnet som "udtaget Smaatryk" eller simpelt hen fra først af være anbragt ukatalogiseret i Småtrykssamlingen. Eksempelvis kan nævnes Inger La Cour, *Skriv Tydeligt*. 1. Udgave, 11. Oplag, Kbh.: Alinea, 1982 på 32 sider, som er typisk for et betydeligt antal udgivelser.

Som ved gennemgangen af Ældre Danske afdeling (1. og 2. samling) ses også her en nedgang af udgivelser i perioderne 2000-2009 og 2010 til nu. Her har nedgangen imidlertid ikke

noget at gøre med ændrede katalogiseringsprincipper, men afspejler skriveundervisningens stilling i grundskolen. Fra 1970'erne forsvandt skriveundervisningen som selvstændigt fag og blev en del af danskfaget, der desuden er nedskåret med 40 % i de senere år. På lærerseminarierne er kurser i skriveundervisning ikke længere obligatoriske.⁷⁵ Det er derfor meget forskelligt hvor meget den enkelte lærer gør ud af skriveundervisningen, især efter at håndskrivning og tastaturskrivning er blevet ligeværdige iflg. folkeskoleloven af 2015. Der er næppe tvivl om at nedgangen af publikationer i skriveundervisning afspejler den vigende interesse for håndskrivning der ses efter at de elektroniske medier har fået en stærkere stilling i undervisningssystemet.

Litteratur

Behandlede skrivebøger

Berner-Jørgensen, *Skrivetabeller for Almueskolens yngste Classe*. [Kbh.]: C.M. Tegners lithographiske Institut 1853.

[Buch, Peter], M.G.H., *Skreven Dansk A.B.C. i smaae og store Bogstaver, samt de smaae Bogstavers fornemste Grund=Træk og Sammenhæng i Skrift*. [...], Kiøbenhavn: Trykt hos Andreas Hartvig Godiche 1761.

Eschenburgk, Nicolaus, *Ein seer schon vnd recht wol geordnet Fundament Buch beides von geschoben vnd gelegtt Currenten: Sampt mit Cantzley vnd Fracturgeschriefften vnd derselben rechten Fundamenten Zerstreüwung vnd anhenckung der buchstaben ausz rechtem grund zusamen gebracht* [...]. [u.s.], 1579.

Fischer, N., *N. Fischers Skjøn og Hurtigskrivnings Methode samt Rundskrift til Brug for Skoler og ved Selvundervisning*, Kiøbenhavn: Udgiverens og N.H. Petersens Forlag. Eneberettiget 1880.

Galskiøt, T.M.B., *Skrive=Kunsten, saaledes fremsat, at Enhver kan lære sig selv at skrive. Ogsaa til Veiledelse for de Skolemestere, som have priiselig Lære=Lyst, men ei erholdet tilstrækkelig Underviisning*. Kiøbenhavn: Trykt paa Forfatterens Forlag hos M. Seest 1804.

Kleve, Terkel, *De første Grunde for Dannende Konster og Haandarbeider i Danske og Latinske Forskrifter Ungdommen til almindelig Nytte*, Kiøbenhavn 1785.

Møller, P. Gormsen, *Skrivning med glidende Haand og Bogstavdiktat efter et krydsagtigt Haandøvelsessystem. Antydninger for Skrivelærere*. Kjøbenhavn: N.C. Roms Forlagsforretning 1878.

Oehlers, Johann Christoph, *Die offene Schreib=Schule, in welcher die Edle u. höchstnützbahre Schreib=Kunst Mittelst verschiedener so Deütsch= als Dähnisch= Lateinisch= Französisch= Hollandisch= u. Italiänischer Schriefften, curieuser Fracturen und Zugwercken, der Jugend und allen Liebhabern der Feder treülichst angewisen und gelehret wird*. [U.s.] 1718.

Rasmussen, P.E., *Dansk Kortskrivning. Et eene bestaaende Heelt, eller Første Trin til et höiere Maal; tienlig for Hver som kiender sædvanlige Retskrivning* [...]. Kiøbenhavn: Trykt paa Forfatterens Bekostning hos B. Brün-nich 1812.

⁷⁵ Rohde 2016, s. 404-408.

Rugaard, D.E., *Carstairs Hurtigskrivnings=System, den saakaldte amerikanske Underviisnings=Methode, eller ved nye Grundregler hurtigt at kunne bibringe Andre eller selv erholde en smuk og frie Haandskrift. Med et kort Omrids af Skrivekunstens Historie*. Kjøbenhavn: Trykt paa Oversætterens Forlag, hos H.G. Brill 1844.

Schiøtt, [Søren], *Danske Forskrifter, med nærmest Hensyn til Almue-Skoler, stukne og udgivne af Schiøtt*, Kjøbenhavn: 1838.

Sekundærlitteratur

Adams, Thomas R. & Nicolas Barker i: "A New Model for the Study of the Book", i: Nicolas Barker (ed.), *A Potencie of Life. Books in Society*. London: British Library 1993, s. 5-43.

Appel, Charlotte, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, København: Det kongelige Bibliotek, Museum Tusulanums Forlag 2001.

Appel, Charlotte, "Bøger i 1700-tallets nordjyske landsbyskoler", i: *Fund og Forskning* 51 (2012), s. 233-259.

Appel, Charlotte & Morten Fink-Jensen, *Da læreren holdt skole. Tiden før 1780* (Dansk skolehistorie bd. 1). Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2013.

Bowers, Fredson, "Bibliography, Pure Bibliography and Literary Studies", i: David Finkelstein & Alistair McCleeny (eds.), *The Book History Reader*. Second Edition, London, New York: Routledge 2006, s. 27-34.

Croisset van Uchelen, A.R.A., "Schreibmeisterbücher", i: Severin Carsten, Stephan Füssel & Günter Pflug (eds.), *Lexikon des Gesamten Buchwesens. LGB2*, zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Bd. VI. Stuttgart: Anton Hiersemann 2003, s. 601-604.

Dal, Erik, "Bibliotheca Danica 1482-1830 og Catalog over det store kongelige Bibliotheks danske og norske Afdeling", i: Axel Andersen (ed.), *Danske opslagsværker*, København: Gad 1971, s. 225-298.

Darnton, Robert, "What is the History of Books?", i: *Daedalus* 111:3 (1982), 65-83.

Darnton, Robert, "What is the History of Books? Revisited", i: *Modern Intellectual History* 4:3 (2007), s. 495-508.

Doede, Werner, *Bibliographie deutscher Schreibmeisterbücher von Neudörffer bis 1800*. Hamburg: Dr. Ernst Hauswedel & Co. 1958.

Ehrencron-Müller, H., *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, Bind 1-9, København: H. Aschehoug & Co. Dansk Forlag 1924-1932.

Gaskell, Philip, *A New Introduction to Bibliography*. Oxford: Oxford University Press 1972, (korrigeret reprint New Castle, Delaware: Oak Knoll Press 2012).

Griffiths, Anthony, *Prints and Printmaking. An Introduction to the History and Techniques*. Second Edition. London: The British Museum 1996.

Hertel, Hans, *Den daglige bog. Bøger, formidlere og læsere i Danmark gennem 500 år*. København: Christian Ejlers' Forlag 1983,

Jacobsen, Therese Høeg, "Rapport om Udtaget småtryk" (oktober 2005). Tilgængelig på www.kb.dk.

Jacobsen, Therese Høeg, "Toldruller og tågesignaler, regnskaber og revyviser – Udtaget småtryk er inddateret i REX", i: *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 2006:1, s. 23-38.

Kroman, Erik, *Skriftens Historie i Danmark fra Reformationen til Nutiden*. Andet Oplag, Viborg: Dansk Historisk Fællesforening 1964.

Christian Larsen, Erik Nørr & Pernille Sonne, *Da skolen tog form. 1780-1850*, (Dansk skolehistorie bd. 2), Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2013.

Marcussen, Ingrid, "Læreruddannelsens første tid" 1791 til ca. 1830", i: Erik Nørr & Vagn Skovgaard-Petersen (eds.), - *for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2005, s. 15-130.

Marcussen, Ingrid, *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor egen Nytt. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*. Odense: Odense Universitetsforlag 1995.

McKenzie, D.F., "Printers of the Mind: Some Notes on Bibliographical Theories and Printing-House Practices", i: *Studies in Bibliography* 22 (1969), s. 1-75.

Paulli, R., "Den sejrende Antikva", i: *Det trykte Ord*. København: Grafisk Cirkel 1940, upag. (15 s.).

Rask, Rasmus, *Forsøg til en videnskabelig dansk Retskrivningslære*. København: Trykt i det Poppske Bogtrykkeri 1824.

Rohde, Bent, "Nyere håndskrift", i: Ebba Hjorth (red.). *Dansk sproghistorie Bind 1. Dansk tager form*. Aarhus, København: Aarhus Universitetsforlag, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2016, s. 399-410.

Schröder, Hans, *Lexikon der hamburgischen Schriftsteller bis zur Gegenwart*. Bd. 5. Hamburg: In Commission bei W. Mauke's Söhnen 1870.

Styhr, Jørgen, *Dansk Grafik 1500-1800*, København: Forening for Boghaandværk 1943.

Tanselle, G. Thomas, "The Concept of Format", i: *Studies in Bibliography* 53 (2000), 67-115.

Tanselle, G. Thomas, *Bibliographical Analysis. A Historical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press 2009.

Thode, Th., "Der Rechenmeister der St. Nicolai-Schule / Regnelæreren fra St. Nikolaj-skolen", i: *Slesvigland* 15:1 (1994), s. 12-19.

Worm, Jens, *Forsøg til et Lexicon over danske, norske og islandske lærde Mænd [...]*, Første Deel, Helsingør: Trykt i det Kongelig allene privilegerede Bogtrykkerie 1771.

Internetressourcer

Dansk Biografisk Leksikon, 2. udg., København: Gyldendal 1933-44 (<http://denstoredanske.dk>).

Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., København: Gyldendal 1979-84 (<http://denstoredanske.dk>).

de.wikipedia.org: "Flensburg", "Hamburg".

ODS. Ordbog over det danske Sprog, København: Gyldendal 1918-1956) (<http://ordnet.dk/ods>).

Rigsarkivet, Folketællinger (<https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/rif/rif-collection/7>).

Weilbach: Dansk kunstnerleksikon, 4. udg., København: Rosinante 1996. (www.kulturarv.dk/kid/).

Resumé

Opgaven beskriver de danske skrivebøgers udvikling gennem 300 år fra 1579 til 1880. Det teoretiske og metodiske fundament for beskrivelsen er især Robert Darntons *communication circuit* og analytisk bibliografi. De ældste danske skrivebøger er såkaldte *Schreibmeisterbücher*, henvendt til personer der skal arbejde professionelt med skrivning. Fra slutningen af 1700-tallet er det imidlertid behovet for almueskolens skriveundervisning, som sætter sit præg på udviklingen af skrivebøger, dels ved udgivelsen af forskiftsbøger til brug i undervisningen, dels ved pædagogiske udgivelser for skolernes skrivelærere. Skrivebøgerne udgør en teknisk udfordring idet det med datidens teknik oftest ikke er muligt at integrere illustrationerne af håndskriften i den typografiske tekst. Det er tydeligt at udgivelserne af skrivebøger afspejler udviklingen i hen mod en skole hvor undervisningen i skrivefærdigheder efterhånden bliver en fast bestanddel af den danske grundskole. Ligeledes er bogdesignet præget af en udvikling hvad angår format og skrifttypevalg, ligesom tekniske udviklinger kan ses fx ved illustrations-teknik og papirkvalitet.

English Summary

The paper describes the development of the Danish writing primers through 300 years from 1579 to 1880. The theoretical and methodological basis for the description is, in particular, Robert Darnton's communication circuit and analytical bibliography. The oldest Danish specimen books are the so-called *Schreibmeisterbücher*, addressed to people who need to work professionally with writing. However, from the late eighteenth century, the need for teaching writing also in the primary school causes the publication, partly of copy books for teaching penmanship and partly of publications for the instruction of school teachers. The writing books represent a technical challenge, because with the technology of the time it is often not possible to integrate the illustrations of writing into the typographic text. It is obvious that the publishing of writing books reflects the development towards a school where teaching in writing skills gradually becomes a constituent part of the Danish elementary school. Similarly, the book design is characterized by a development in terms of format and font selection, as well as technical developments, for example, of illustration techniques and paper quality.

Plancher

Planche 1. Nicolaus Eschenburgk, *Ein seer schon vnd recht wol geordnet Fundamenbuch*, 1579. Eksemplar fra KB. Eget foto.

Planche 2. Forskriftsblad fra Johann Christoph Oehlers, *Die offene Schreibschule*, 1718/1724 fra KB SB 4280 4°. Opslaget gengiver fol. 9, tilegnelsen til de flensburgske borgmestre. Op- slag viser også hvorledes indbindingsmetoden viser hele bladet uden at noget går tabt i de indre marginer. Eget foto.

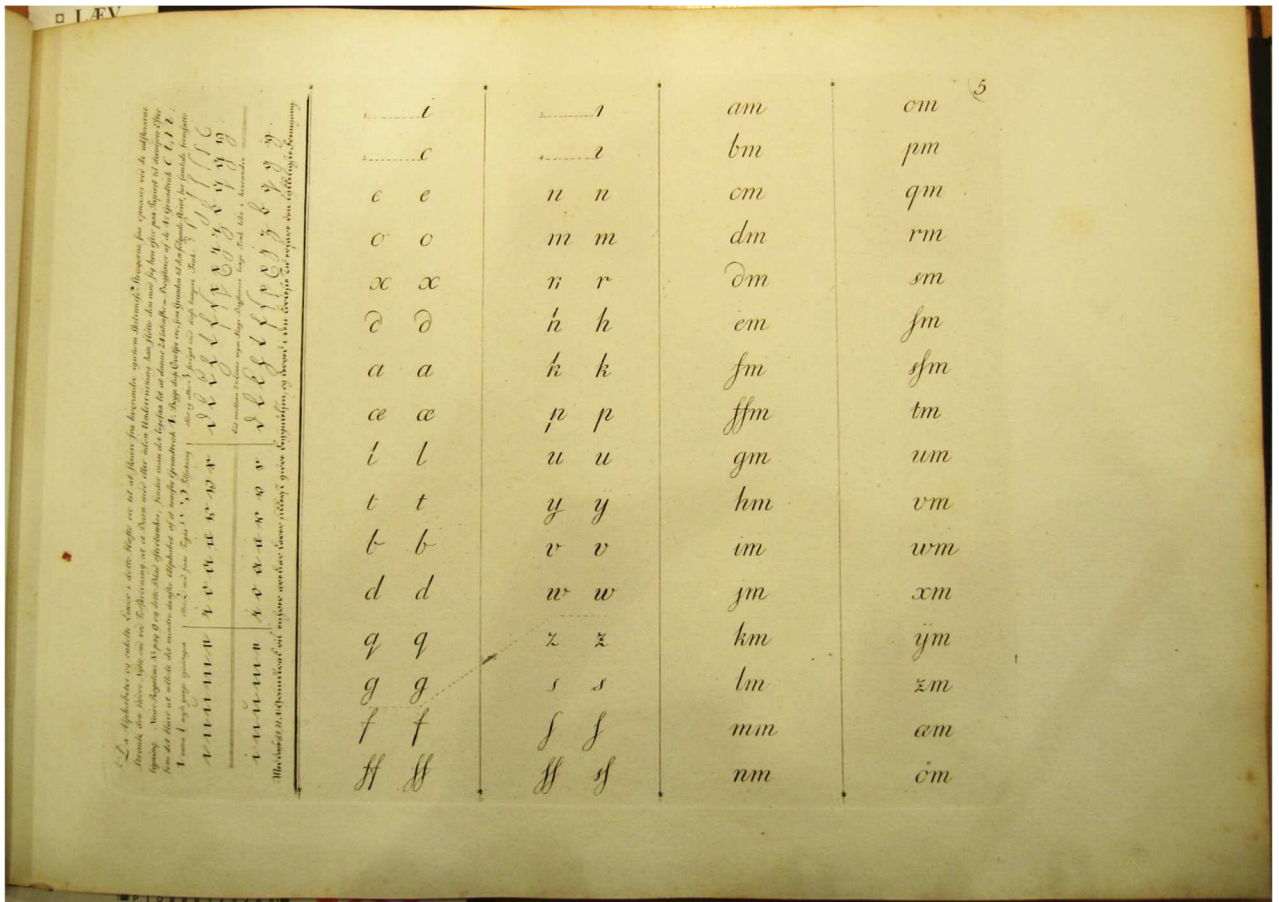

Planche 3. Forskriftsblad fra Terkel Kleve, *De første Grunde* [...], Kbh. 1785. Til venstre på siden pædagogisk instruktion. Linjerne viser hvorledes siderne skal klippes op før brugen i klassen. Eksemplar KB. Eget foto.

Planche 5. Kobberstukket tavle II fra Rugaard 1844. Øverst ses markeret de takter 1, 2 som skal benyttes ved skriveindlæringen. Eksemplar KB. Eget foto.